

Utdrag ur

ACTA ACADEMIAE REGIAE GUSTAVI ADOLPHI LXXXIII

Carl Göran Andræ

Sverige och den stora flykten
från Estland 1943–1944

UPPSALA 2004

Kungl. Gustav Adolfs Akademien
för svensk folkkultur

Varken Agnes, Arseni eller hans första fru hade några nämnvärda svenska anor. Agnes hade en anmoder några generationer tillbaka, Helene Lachs, som härstammade från Borgå i Finland, hon kan ha varit "svensk". Dock lyckades de ordna papper/betala för att komma med de estlandssvenska transportererna, tydligen med "Juhan" som avgick 31/8 från Rohaküla/Haapsalu.

2. Hur estlandssvenskarna kom till Sverige under andra världskriget

Rågö-kommittén eller kommittén för estlandssvenskarna

Fram till andra världskriget fanns en svensk befolkning bosatt på den västra delen av Estlands nordkust mot Finska viken; den lilla ön Runö i Pärnu-viken rymde också en helt svensk befolkning. Det antas allmänt att dessa svenskar funnits på plats sedan 1200-talet. De kallades estlandssvenskar och man uppskattade deras antal till omkring 7 000 personer. Under andra världskriget överflyttades de flesta av dem till Sverige, där de nu integrerats i det svenska samhället.

Om denna väldiga operation finns en kort officiell redogörelse utgiven av den lilla myndighet, "Kommittén för estlandssvenskarna", som från svensk sida sattes att genomföra den. Major Carl Mothander som till en början skötte kontakterna i Estland har skildrat förloppet i en memoarbok. Viktor Aman, själv estlandssvensk, har i en längre uppsats 1961 kunnat utnyttja sin förstahandskunskap i ämnet och han har haft möjlighet att illustrera sin framställning genom att infoga berättelser av de personer som själva upplevde de ofta dramatiska färderna över havet till Sverige. Amans uppgifter kan kompletteras med en rad uppsatser i estlandssvenskarnas tidning "Kustbon"; de viktigaste bidragen har skrivits av Elmar Nyman som 1943 flydde till Sverige. En forskare, Herbert Petersen, har lämnat en skildring där han har utnyttjat material från det tyska utrikesdepartementet, *Auswärtiges Amt*.²⁷

Eftersom detta är händelser som kommit att djupt ingripa i många enskilda människors öden har jag funnit det angeläget att nu åter göra dem levande för dagens svenskar. Det jag koncentrerar mig på är de svenska kontakterna med de tyska myndigheterna, det komplicerade maktspelet i den tyska ledningen och slutligen organisationen av själva överfarten.

En någorlunda uttömmande framställning har blivit möjlig genom att delar av det svenska källmaterialet efter femtio år blivit "avhemligat". Till detta kommer att jag, efter särskilt tillstånd, fått ta del av svenskt material från den militära underrättelse- och säkerhetstjänsten, från säkerhetspolisen och från utrikesdepartementet, material som alltså förvaras under sekretess på vederbö-

²⁷ Kommittén 1950; Mothander 1949; Aman 1961; Nyman 1979, 1980, 1984, 1985, 1995; Petersen 1980.

rande myndighet.²⁸ I Riigiarhiiv i Tallinn och i Bundesarchiv i Berlin har jag kunnat studera materialet från den tyska säkerhetstjänsten och från maktcentrum inom SS-organisationen närmast kring dess ledare, Heinrich Himmler.

I Moskva träffades den 28 september 1939 en överenskommelse mellan sovjetregeringen och den estniska regeringen om ryska militärbaser på Estlands norra och västra kust. Genom en ny överenskommelse den 15 maj 1940 ställdes några öar med estlandssvensk befolkning till sovjetförsvarets disposition. Öarna måste evakueras och invånarna på Rågö begärde då hos den estniska regeringen att få pass för utresa till Sverige.

Vid en allmän beredning den 1 augusti 1940 beslutade den svenska regeringen i princip att ta emot evakuerade svenskspråkiga personer från Estland och detta med perspektivet att hela den estlandssvenska befolkningen där – omkring 7 000 personer – skulle ”tränga sig på i de förstas spår” för att låna en formulering i justitieminister Karl-Gustaf Westmans dagbok.²⁹ Den svenska regeringen hade nu sin grundinställning klar efter det att Sovjetunionen i juni 1940 ockuperat hela Estland. Förhandlingarna fick fortsättas med sovjetregeringen i Moskva och denna gav slutligen tillstånd för 110 Rågö-bor att emigrera till Sverige. Den 17 oktober 1940 anlände de med ångfartyget ”Estonia” till Stockholm. Detta var den enda framgång som det svenska utrikesdepartementet kunde inhösta under sina förhandlingar i Moskva. Svenska framstötningar om ytterligare evakuering av svenskbygderna möttes med undanflykter och till sist med rent avslag.

För att ta hand om de nyanlända tillsatte regeringen ”Kommittén för Rågö-svenskarna”.³⁰ Till ordförande utsågs justitierådet Emil Sandström och i övrigt ingick ett antal generaldirektörer och andra höga chefer i statsförvaltningen. Stor hjälp fick kommittén av legationsrådet vid UD, Svante Hellstedt, som hade tjänstgjort i Tallinn och som därmed ägde god kännedom om personer och förhållanden i Estland. Att få ihop de höga herrarna i kommittén till ett sammanträde var en i det närmaste omöjlig uppgift, men å andra sidan garanterade den exklusiva sammansättningen en snabb och effektiv samverkan mellan olika myndigheter. I praktiken kom arbetet att utföras av ett utskott som bestod av riksantikvarien Sigurd Curman, vilken småningsom efterträdde Sandström som ordförande, samt sekreteraren, Gerhard Hafström, och skattmästaren, advokat Lars Östberg.³¹ Curman var känd som en kraftfull ledare med stark känsla för det ansvar som Sverige borde känna gentemot sina grannar i öster. Han och Hafström hade varit bland de ledande personerna i föreningen

²⁸ Enligt nu gällande sekretesslagstiftning är sådant material som rör underrättelseverksamhet sekretessbelagt under 70 år. Detsamma gäller material som innehåller känsliga uppgifter om enskilda personer. SFS 1980:100, med tillägg SFS 1980:657.

²⁹ Westman 1981, s. 124.

³⁰ Carlgren 1993, s. 61f.; Kommittén 1950 s. 3; Handlingar angående kommittén fortlöpande i HP 1082, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

³¹ Mothander 1949, s. 23 och 33.

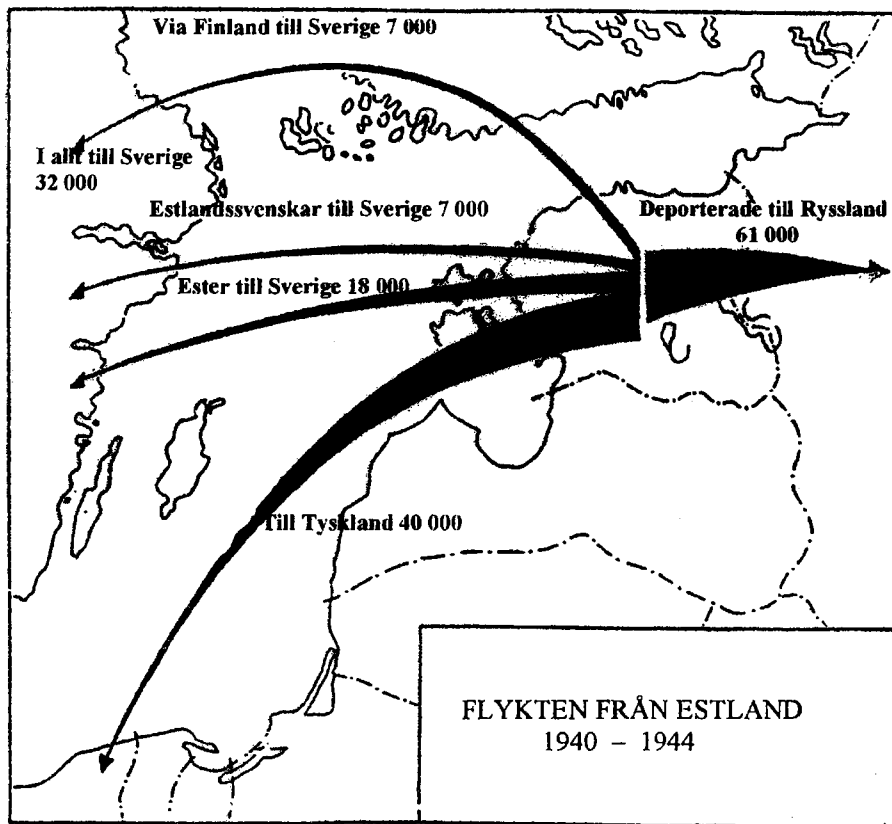

Bild 2. Kartan visar i vilka riktningar folk försvann ut ur landet. Siffrorna kan diskuteras men kartan visar tydligt uppdelningen av flyktingströmmarna. Efter Armo Horm.

”Nordens frihet” som bildades i december 1939 med främsta uppgift att propagera för militär och civil hjälp till Finland under vinterkriget.³²

Försök att hjälpa estlandssvenskarna

I juni 1941 gick den tyska armén på bred front till angrepp mot Sovjet. Redan i juli hade den nått fram till Estland och i augusti erövrades Tallinn. Rensningsoperationer på öarna i norr och väst var avslutade i början av oktober. Med detta hade frågan om estlandssvenskarna hamnat i ett nytt läge. Och in på scenen kommer nu en säregen personlighet som för en kortare tid skulle sätta sin prägel på mycket av den svenska politiken gentemot Estland.

Carl Mothander var en svensk journalist. Han deltog i det estniska frihetskriget och skulle 1919 organisera en ”svensk brigad” i ett försök att upprepa

³² Johansson 1973, s. 195ff.

den svenska insatsen i det finska kriget 1918. De få svenska frivilliga soldater som kom över till Estland hyste inte några höga tankar om Mothanders militära talanger,³³ men på estnisk sida uppskattade man hans insats. Han erhöll titeln major, en titel som han sedan behöll resten av livet. Som deltagare i frihetskri- get fick han en aktad position i Estland och han skaffade sig många värdefulla bekantskaper. År 1928 gifte han sig med en tyskbaltisk adelsdam, Benita Wrangel av Tois, och han blev något slags ingift lantjunkare på den del som fanns kvar av det gamla stamgodset efter jordreformen 1919, då det mesta av den tyska baltadelns egendomar styckades ut till småjordbruk för estniska bönder.³⁴

Vid den ryska ockupationen 1940 kunde Mothander utnyttja sin ställning som svensk medborgare och med sin hustru flytta över till Sverige. Under tiden i Estland hade han kommit att intressera sig för estlandssvenskarna och blev nära vän med deras ledare, Hans Pöhl, och efter dennes död med hans efterträ- dare, Nils Blees.

När Mothander i Sverige år 1941 fick höra nyheterna om tyskarnas in- marsch i Estland, väcktes hos honom tanken att starta en insamling. Han visste att estlandssvenskarna levde under svåra förhållanden och han förstod vilka prövningar som de fått utstå under kriget. Mothander lyckades samla ihop en anse- lig summa pengar, men nu uppstod ett nytt problem. Den svenska rege- ringen ville inte tillåta någon hjälpsändning förrän en officiell svensk delega- tion hade fått möjlighet att på plats undersöka hjälpbehovet. Tyskarna var na- turligtvis inte intresserade av att ha en utländsk delegation resande omkring så nära fronten och Berlin vägrade att ge sitt tillstånd. Mothander fick då rådet av en tjänsteman på den tyska beskickningen i Stockholm att ta kontakt med en doktor Ludwig Lienhard som arbetade på *Auswärtiges Amt*. Denne ställde sig positiv till initiativet och skulle ta reda på orsaken till dröjsmålet i Berlin.

Tyska myndigheter och konkurrensen dem emellan

Lienhard hade genom sin tjänstgöring en god inblick i de komplicerade intrig- spel som ständigt pågick inom och mellan de högsta myndigheterna i Berlin. För att rätt förstå denna maktkamp blir det nödvändigt att göra en kort utvik- ning om den tyska maktstatens uppbyggnad. Det fanns en ofta upprepad slogan i tredje riket: ”Der Führer hat Ordnung geschaffen.” [Ledaren har skapat ord- ning.] Det var en sanning med modifikation. Hitler själv saknade allt intresse för löpande förvaltning, vilken han överlät på andra att verkställa. Samtidigt öppnade han för konkurrens mellan olika myndigheter och han lät gränsen för deras befogenheter förbli oklar. Det gav honom möjlighet att behålla den yt-

³³ Carlsson 1937, s. 129, 151f. och 161f.

³⁴ Uppgifter om Mothander i Lareteis samling, Vol. 2, Baltiska arkivet; RA. Se också hans egna memoarer; Mothander 1943, passim.

tersta kontrollen genom att följa det gamla receptet ”söndra och härska”. Men vem hade då det avgörande inflytandet över områdena i öst?

Ansvar för de utrikespolitiska frågorna låg naturligt nog hos utrikesdepartementet, *Auswärtiges Amt*, under Joachim von Ribbentrop. Förvaltningen av de områden som erövrats i öster skulle lyda under en nytillskapad myndighet, *Ostministerium*, och som dess chef satte Hitler en av sina närmaste män i partitoppen, Alfred Rosenberg. Områdena närmast bakom fronten låg dock kvar under den högsta militära ledningen, *Oberkommando der Wehrmacht*, där särskilt dess avdelning för säkerhets- och underrättelsetjänst, *Abwehr*, var betydelsefull i detta sammanhang. *Abwehr* leddes av amiral Wilhelm Canaris. Vid sidan av dessa myndigheter fanns slutligen *Schutzstaffeln* eller *SS* under ledning av *Reichsführer* Heinrich Himmler. *SS* var från början en halvt militär organisation som fungerade som Hitlers livvakt. Under kriget kom *SS* att tillskansa sig allt större inflytande och makt. De ursprungliga *SS*-trupperna bar svarta uniformer och ansvarade bland annat för koncentrationslägren och judeutrotningen. Från 1940 kompletterades organisationen med en militär gren, *Waffen-SS*, dit man rekryterade frivilliga, även sådana som inte var av tysk nationalitet. Männerna i *Waffen-SS* uppträdde i blågröna uniformer. Inom *SS* upprättades småningom en säkerhetstjänst, *Sicherheitsdienst* eller *SD*, till vilken fogades den hemliga statspolisen, *Gestapo*.

Motsättningar fanns inte bara mellan dessa organisationer utan i nästan lika hög grad inom organisationerna. I Berlin satt den högsta ledningen. Närmast under den kom ledningen för Ostland, d.v.s. Estland, Lettland, Litauen och Vitryssland. Slutligen fanns i Tallinn den nivå som innefattade Estland, och där hade generalkommissarien Karl Sigismund Litzmann ansvaret för den civila förvaltningen. Till denna var knuten en regering, kallad direktoriet, med estniska medlöpare till den tyska nazistregimen. De ansvarade för den del av civilförvaltningen som sköttes av estniska tjänstemän. Den avgörande makten i landet utövades av *SS* och av säkerhetstjänsten, *SD*, som också den var uppdelad i en tysk del och en estnisk del.³⁵ Som om det inte räckte med detta fanns det inom den tyska förvaltningen en dold opposition. Många var de officerare och ämbetsmän som önskade att Tyskland skulle framstå i en något mera ”civiliserad” dager. De vände sig bland annat mot den brutala och okänsliga hanteringen av befolkningen i de östra områdena. Det var inom denna byråkratiska hierarki som Mothander kunde utnyttja sina kontakter. Även Lienhard sökte operera på detta sätt och han uppgav i ett senare förhör att det var med hjälp av en högre officer i Berlin, som han slutligen lyckades utverka tillstånd för en svensk delegation att besöka Estland för att fastställa hjälpbehovet inom den estlandssvenska befolkningen.³⁶

³⁵ De olika hierarkierna finns redovisade i klagande uppställningar hos Myllyniemi 1973, s. 295ff.

³⁶ Förhørsprotokoll 26.3 1946, Utlänningsnämnden, RA.

Operation Mothander

Efter ett par veckor kunde utrikesminister Christian Günther sända i väg en delegation som bestod av riksdagsmannen James Dickson, filosofie licentiaten Gerhard Hafström från Rågö-kommittén och majoren Carl Mothander. Via Berlin lyckades delegaterna krångla sig till Estland där de i januari och februari 1942 besökte svenskbygderna.³⁷ Till ansvarig reseledare hade tyskarna förordnat – Ludwig Lienhard. När svenskarna väl på plats hade kunnat fastställa behoven, så skulle en ny delegation, denna gång utsänd av Svenska röda korset, i juni samma år föra över förnödenheter av diverse slag: livsmedel, maskiner och sjukvårdsmateriel. Vid en förnyad resa till Berlin i juli 1942, nu som privatperson, fick Mothander kontakt med en doktor Peter Kleist som inom *Ostministerium* ansvarade för Ostland, d.v.s. Estland, Lettland, Litauen och Vitryssland. Han var son till en balttysk adelsman som flyttat till Tyskland och han visade sig vara en beundrare och vän av Sverige; hans doktorsavhandling hade handlat om Selma Lagerlöf. Kleist var medlem av partiet och av SS. Den svenska säkerhetstjänsten bedömde honom som en inflytelserik person vilken man i Berlin anförtrodde uppdrag av synnerligen stor vikt.³⁸ Mötet mellan Mothander och Kleist var ingen tillfällighet. Chefen för *Abwehr*, amiral Canaris, hade börjat operera för att få till stånd en separatfred med Ryssland. Tanken var att via Ribbentrop påverka Hitler. Både Canaris och Kleist kände till att Ribbentrop hade försökt avstyra angreppet mot Sovjet 1941 och att han var emot kriget i öster. Redan på hösten 1942 stod det klart för initierade bedömare, att det militära läget på östfronten gav anledning till stor oro. Kleist märkte att Rosenbergs makt påtagligt minskades genom de militära motgångarna, och han sökte kontakt med *Auswärtiges Amt*, och han utnyttjade också sin ställning som medlem i SS. Han fick av Ribbentrop uppdraget att hålla öppen en kontaktväg till Sovjet via madame Kollontaj i Stockholm.³⁹

I denna miljö väcktes tanken att man skulle söka få till stånd en viss evakuering av den estlandssvenska befolkningen och att detta skulle ske i formen av en insats för åldringar och sjuka. En sådan aktion kunde nämligen tjäna som ingångsport för annan verksamhet. Hos Himmler fanns tidigt en tanke att via estlandssvenskarna kunna i Sverige skapa en grupp med uppgift att sprida förståelse för det nationalsocialistiska rastänkandet.⁴⁰

Mothander fortsatte sin resa till Estland. Hans anknytning till den gamla tyska baltadeln liksom en viss salongsvana visade sig vara en tillgång i umgänget med höga tyska officerare och tjänstemän. I Riga arbetade Hans

³⁷ Kommittén 1950, s. 3; Mothander 1949, s. 35ff.

³⁸ Omdöme av legationsrådet Hellstedt i Kleists personakt, P 4437, Säpos arkiv; RPS; Rapport 26.7 1944 från amerikanska beskickningen i Stockholm om Kleist och hans förehavanden i Stockholm. Box 50, WRB, RL. Om sina insatser under kriget har Kleist skrivit en bok "Mellan Hitler och Stalin", en bok vars uppgifter måste användas med stor försiktighet, Kleist 1950, passim.

³⁹ Ribbentrop 1953, s. 262ff.

⁴⁰ Schellenberg 1979, s. 193.

Wrangel, en kusin till Mothanders hustru, som ansvarig i agrarfrågor. Genom honom fick Mothander inblick i spelet bakom kulisserna i den tyska förvaltningen. *Auswärtiges Amt* hade en representant i Riga, envoyén dr Adolf Windecker, som var sympatiskt inställd till Sverige och som var till stor hjälp när det gällde att ordna kontakter med olika myndighetspersoner. Mothander lärde också känna säkerhetschefen i Estland, dr Martin Sandberger, som han fann mycket sympatisk. Som chef för SD hade Sandberger ansvaret för judeförföljelserna och i en rapport till Berlin kunde han redan ett par veckor efter tyskarnas inmarsch rapportera att Estland nu var ”judefritt”. För krigsförbrytelse dömdes han efter kriget till döden, men benådades.⁴¹ En del av de dåd för vilka han anklagades visade sig vara interna estniska uppgörelser som ägt rum innan tyskarna 1941 hann ta över de polisiära funktionerna i landet.

Via sina goda förbindelser fick Mothander en personlig inbjudan till chefen för den tyska civilförvaltningen, generalkommissarien Karl Sigismund Litzmann, som visade intresse för saken. Den för kustbevakningen ansvarige tyske amiralen, Erich Bouchardi, ställde sig också positiv, men en förutsättning för hans del var att en pågående, illegal flyktverksamhet från kustområdena i Estland till Finland och Sverige måste upphöra. Ett återkommande problem i relationerna med de tyska myndigheterna var just den illegala flykten från svenskbygderna. Den tog fart inför hotet om allmän mobilisering till det tyska försvaret. Unga män, de flesta under 25 år, sökte sig i småbåtar över till Finland och till Sverige. Särskilt livlig blev trafiken i april–maj 1943. De ofta mycket dramatiska färderna över havet har lyckligtvis blivit rikligen dokumenterade på initiativ av estlandssvenskarna i Sverige efter kriget.⁴²

Mothander fick företa en rundresa i svenskbygden för att övertyga kustfolket att det var nödvändigt att den illegala flykten upphörde. Till sin hjälp fick han den tidigare herren på Rickholz i Nuckö, baronen Arved Taube. Han hade 1940 fått lämna sitt gods och med övriga balttyskar flyttats till Tyskland. Nu var han inkallad till tjänst i den tyska civilförvaltningen närmast under Litzmann i dennes politiska stab och fungerade som expert på de estlandssvenska förhållandena.⁴³

Mothander återvände till Stockholm med ett brev från generalkommissarie Litzmann till den svenska utrikesministern vari man från tysk sida gick med på avtransport till Sverige av åldringar och sjuka från de svenska områdena i Estland. Christian Günther ställde sig genast positiv och UD i Stockholm tog omgående upp förhandlingar i Berlin.

Den 15 januari 1943 fick Rågö-kommittén regeringens uppdrag att organi-

⁴¹ Chefen för säkerhetspolisen och säkerhetstjänsten i Estland. Årsberättelse juli 1941–juni 1942, tryckt som bilaga 7 i Gurin-Loov 1994.

⁴² Kartong 35, ”Reseskildringar om estlandssvenskarnas flykt”, Svenska Odlingens vänners arkiv, Estlandssvenska Kulturföreningen, Stockholm. Tydligen började estlandssvenskarna själva redan 1944 bygga upp en systematisk dokumentation av flykten och överflyttningen till Sverige.

⁴³ Mothander 1949, s. 192ff.; Bericht über die Tätigkeit der Zivilverwaltung im Generalbezirk Estland, s. 3, Gebietskommissar Reval, R 91, BA.

sera de eventuella sjuktransporterna och sekreteraren, Gerhard Hafström, vände sig till de tyska myndigheterna och meddelade att man från svensk sida var beredd att ta hand om estlandssvenskarna redan i Hangö, i och för vidare transport till Sverige. Det tyska svaret lät vänta på sig, men doktor Lienhard var i livlig verksamhet. I början av mars 1943 tog han kontakt med byråchefen i UD, Ragnar Kumlien, och överlämnade till honom en promemoria ”av den hemliga natur att den icke anses böra komma till övriga myndigheters kännedom”. Den innehöll en plan hur man genom inofficiella kontakter med militära och civila myndigheter i Estland skulle kunna föra över kvarvarande estlandssvenskar till det gamla hemlandet. Detta ledde till att ordföranden i Rågö-kommittén, Emil Sandström, den 8 mars kallade till ett sammanträde med företrädare för utrikesdepartementet, marinledningen, utrymningskommissionen, civila och militära sjukvårdsorganisationer för att på grundval av Lienhards PM utarbeta en ”katastrofplan” för att rädda estlandssvenskarna.⁴⁴

Sådana planer aktualiserades också på annat håll. Major Carl Petersén tjänstgjorde vid försvarsstaben och var chef för den så kallade C-byrån, som hade till uppgift att bedriva underrättelsetjänst för den svenska försvarsmaktens räkning. Petersén hade redan i november 1942 via den svenska militärattachén i Helsingfors fått i sina händer en PM författad av en okänd estlandssvensk, som belyste läget bland estlandssvenskarna och som också innehöll en plan för hur man skulle kunna föra över dem till Sverige. Detta väckte C-byråns intresse för saken och en omfattande spaning inleddes i området, och den fortsatte senare under året med ingående utfrågningar av de estlandssvenskar som flydde till Sverige.⁴⁵

Den svenska regeringen behövde aldrig sväva i tvivelsmål om estlandssvenskarnas önskan att få komma till Sverige. Ett flertal petitioner i ärendet överlämnades från 1940 och framåt och i Stockholm fick man veta att inte mindre än 5 500 estlandssvenskar ansökte om inresevisum via den svenska beskickningen i Moskva.⁴⁶ De svenska delegationer som besökte svenskbygderna måste också ha fått klart för sig att en utvandring till Sverige var ett allmänt önskemål. Från de estlandssvenskar som på eget initiativ flytt till Sverige gjordes en direkt hemställan om hjälp. Befolkningen i Rickul hade ställt en skrivelse till den svenska regeringen; en kvinna hade under sin flykt till Sverige haft den insydd i sina kläder och den överlämnades den 12 maj 1943 till utrikesminister Günther i riksdagshuset av en estlandssvensk delegation.⁴⁷

⁴⁴ PM 20.9 1945 av G. Hafström, F 1:17, Sandlerkommissionen, RA; Förhørsprotokoll med Ludwig Lienhard 26.3 1946 och 6.8 1946, A 2 A, Utlänningsnämnden, RA. ”Katastrofplanen” aktualiserades av Sigurd Curman 18.1 1944 utifrån de erfarenheter man skaffat sig genom sjuktransporterna vintern 1943. HP 1082, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

⁴⁵ F 1:1, C-byrån, Försvarsstabens arkiv, hemlig del, KrA; Försvarsstabens säkerhetsavdelning, FVIII ”Uppgifter angående Sovjetunionen och de baltiska staterna”, Vol. 4, Högkvarteret, Stockholm.

⁴⁶ Nyman 1984, s. 34f.

⁴⁷ PM 20.9 1945 av Gerhard Hafström, F 1:17, Sandlerkommissionen, RA; Utlänningsnämndens protokoll 26.3 1946, s. 4, RA. Originalhandlingen med sju namnunderskrifter inlagd i dossier över estlandssvenskarna i augusti 1944. HP 1082, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

Någon ”katastrofplan” behövde aldrig sättas i verket från svensk sida, ty kontakterna hölls öppna till Lienhard och i början av maj 1943 började förhandlingar i Stockholm mellan från svensk sida Gerhard Hafström och legationsrådet Svante Hellstedt och från tysk sida doktor Ludwig Lienhard. Dessutom deltog Hjalmar Pöhl som ombud för estlandssvenska intressen. Med det stöd som fanns från ministerierna i Berlin (d.v.s. Kleist) och från generalkommissarie Litzmann i Tallinn, ingick man i Stockholm en överenskommelse bekräftad i två skrivelser, en från vardera parten, att till Sverige överföra ett antal åldringar och sjuka. De tyska myndigheterna skulle svara för transporten till finska hamnar och de svenska för transporten från Finland till Sverige.⁴⁸ Curman hade satt sig i förbindelse med socialminister Gustav Möller och av honom fått fria händer vid evakuerings genomförande.⁴⁹

Man hade från estlandssvenskarna fått in cirka 1 500 ansökningar, försedda med mer eller mindre trovärdiga läkarintyg. Det blev nu Mothander som fick kommitténs uppdrag att resa till Estland för att välja ut de 500 som kunde tänkas få plats i en evakuering.⁵⁰

Redan den 22 maj 1943 anlände 42 estlandssvenskar med det svenska lasarettsfartyget ”Seagull II” till Stockholm. Men sedan uppstod svårigheter på tysk sida. Förhandlingarna fortsatte emellertid i Berlin och man höll från svensk sida en fortsatt hög beredskap. Vid ett sammanträde i oktober 1943 gav Rågö-kommittén Carl Mothander uppdraget att i Estland vidta alla nödvändiga åtgärder för transporter och att där agera på den svenska regeringens vägnar. Nu kom arbetet äntligen i gång och samtidigt skickade Statens informationsstyrelse ut en av sina berömda ”gråa lappar” till den svenska pressen med föreskrift om sträng censur.⁵¹

26/11 43

I anslutning till dagens kommuniké om en första grupp estlandssvenskar, som anlända till Sverige i morgon, lördag, får T.T. på begäran av Kommittén för Rågö-svenskarna enträget hemställa, att pressen behagade taga hänsyn till nedan framställda önskemål. Motivet härtill är, att ytterligare transporter icke skola äventyras.

1. Något klander bör icke framställas mot tyska eller ryska myndigheter eller förhållanden.
2. Saken får icke framställas så att transporten kan uppfattas som inledning till tysk evakuering av Estland.
3. Saken bör icke heller framställas så, att transporten uppfattas som inledning till total evakuering av estlandssvenskarna.
4. Antydning bör ej ske, att termen ”sjuka och åldringar” användes som kamouflage även för andra personer.
5. Några upplysningar böra ej lämnas, att estlandssvenskar tidigare som flyktingar anlämt till Sverige.
6. Inga intervjuer böra ske med de anlända.

⁴⁸ Protokoll 11.5 1943, bilagorna 119 och 120. Kommittén för estlandssvenskarna (Rågö-kommittén), RA.

⁴⁹ Förhörprotokoll med Lienhard 26.3 1946, Utlänningsnämnden, RA.

⁵⁰ Protokoll 28.9 1943, § 7, Kommittén för estlandssvenskarna (Rågö-kommittén), RA.

⁵¹ Protokoll 8.10 1943, § 1 med bilaga 159, ibidem.

Bild 3. "Odin" eller "Den svenske kungens vita skepp", som hon också kallades, överförde hösten 1943 mer än 700 estlandssvenskar, mest gamla och sjuka, till Sverige. Foto: Bengt Göran Holmert.

Till transporterna användes ångfartyget "Oden" som under tre resor den 27 november samt den 7 och 17 december 1943 tog över 738 personer efter de listor som Mothander gjort upp i samråd med en representant för generalkommissarie Litzmann och en SD-man som sades företräda den estniska regeringen eller direktoriet. Fartygets ankomst- och avgångstider var noga reglerade med tanke på att all sjöfart var hårt styrd av den tyska marinen, och det krävdes mycket organisatoriskt arbete att få de rätta passagerarna att infinna sig för avgång på rätt tid och rätt plats.⁵²

Svenska UD fortsatte oförtrutet sina segslitna förhandlingar i Berlin. I UD-materialet kan man konstatera att Sigurd Curman fortlöpande hölls informerad i allt som rörde Estland. På svensk sida övervägde man i det längsta huruvida regeringen skulle gå ut med en öppen framställning till den tyska regeringen. Så skedde först i slutet av januari 1944 på inrådan av Peter Kleist som var svenskarnas viktigaste kontaktman och rådgivare.⁵³ Han förutspådde ett troligen positivt svar och skyndsamma åtgärder var nu av nöden från svensk sida. Redan den 3 februari sammanträdde Rågö-kommitténs arbetsutskott och beslutade att ge Carl Mothander en synnerligen långtgående fullmakt. Han fick sålunda i uppdrag att i Estland vidta alla nödvändiga åtgärder för att definitivt slutföra det uppdrag som han den 8 oktober 1943 hade mottagit av kommittén "att å kommitténs vägnar förhandla med vederbörande myndigheter i Estland för att ernå utresetillstånd för samtliga de estlandssvenskar, som önskade över-

⁵² Mothander 1949, s. 217f. och 222ff.

⁵³ Verbalnote 29.1 1944, HP 1082, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

flytta till Sverige”. Skulle möjligheten öppna sig så att alla estlandssvenskar fick tillstånd att avresa, skulle Mothander på kommitténs vägnar vidta alla nödvändiga åtgärder för att föra dem till den eller de hamnar som vederbörande i Estland skulle komma att bestämma. Hans officiella ställning markerades ytterligare: ”Mothander befullmäktigas att vid dylikt tillfälle representera den av svenska regeringen tillsatta Kommittén för Rågösvenskarna (Estlandssvenskarna) gentemot vederbörande myndigheter.”⁵⁴

Operation Lienhard

Det var alltså tänkt att Mothander skulle vara kommissionens ombud i Estland, men han fann sig plötsligt överflödig. Han hade rest till Helsingfors för att därifrån bege sig till Tallinn, men möttes av oväntade hinder för sin inresa till Estland. I stället fick han en dag veta att ett fartyg med estlandssvenskar ombord väntades till Finland. I Åbo hamn fann han så fartyget ”Juhan” under tysk hakkorsflagg och ombord mötte honom Lienhard, som var klädd i Waffen-SS’ grågröna uniform och som förklarade: ”Nu är det jag som sköter det här.”⁵⁵ Skildringen är färgad av det faktum att Mothander hjärtligt avskydde doktor Lienhard.

Lienhard var uppenbarligen väl anskrivnen inom den högsta ledningen i Berlin. Samtidigt hade det i Estland vuxit fram ett motstånd mot Carl Mothander och hans ibland något självsvåldiga sätt att hantera överläggningarna med de tyska myndigheterna, där irritationen över hans uppträdande växte sig stark. Inför tyskarna förklarade han bland annat att det var på hans initiativ som Rågö-kommittén i Stockholm hade tillkommit. Till slut förklarade en av generalkommissarie Litzmanns närmaste män, chefen för den politiska avdelningen i hans stab, *SA-Gruppenführer* Richard Aster, i november 1943 att det var önskvärt att man i Stockholm blev underrättad om hur de berörda myndigheterna i Estland uppfattade Mothander. Med hänvisning till denna opinion gav Kleist svenskarna rådet att i fortsättningen inte använda honom som sitt ombud. Efter de avgörande förhandlingar som fördes i slutet av mars 1944 mellan å ena sidan Lienhard och Hjalmar Pöhl och å andra sidan Curman och Hellstedt hade de båda svenskarna en intern överläggning om Mothanders fortsatta verksamhet. De fann att alla sakliga skäl talade för att han inte skulle ges någon vidare tillåtelse att resa till Estland. Han skulle troligen ändå göra ivriga försök att komma dit: ”Detta kan ej tillrådas.”⁵⁶

Ännu i början av 1944 hade Mothander av Rågö-kommittén utrustats med synnerligen långtgående befogenheter. Nu var han definitivt skild från sitt upp-

⁵⁴ AU:s protokoll 3.2 1944 som protokollbilaga 164, Kommittén för estlandssvenskarna, RA.

⁵⁵ Mothander 1949, s. 241.

⁵⁶ ”Aktennotiz” u.d., F.R-819, Riigiarhiiv, Tallinn; Kumlien till von Post, 5.1 1944, HP 1082, 1920 års dossiersamling, UD:s arkiv, RA; Curman till Grafström, 31.3 1944, ibidem.

drag, och senare samma år skrev Curman ett intyg i vilket det nu hette att Lienhard ”var att anse som officiell delegat för den kungliga svenska kommissionen”.⁵⁷ Detta skedde visserligen på Lienhards egen begäran, men var likafullt en anmärkningsvärd åtgärd; att en utländsk medborgare tilläts uppträda som ”officiell delegat” för en svensk myndighet.⁵⁸

Vem var då Lienhard och vad hade han för kontakter högt upp i den nazistiska hierarkin? Det kan vara dags att närmare skärskåda denna märkliga person som kom att spela en så avgörande roll vid utrymningen av estlands-svenskarna 1944. Det finns i det svenska källmaterialet ett stort antal förhørsprotokoll och promemorior rörande Lienhard och de uppgifter han har lämnat där kan kontrolleras mot den personalakt som man inom SS-ledningen lade upp om honom.

Ludwig Lienhard var född 1910 i Flensburg och hade delvis gått i dansk skola. Efter studentexamen fortsatte han sina studier vid universitetet i Berlin, där han studerade germanistik, engelska och raslära. Vid återkomsten från en studieresa till Skandinavien och England 1935 gick han in i det nationalsocialistiska studentförbundet och tillhörde dess ledning vad gällde utbytet med utländska studenter. År 1937 gick han in i partiet och blev följande år filosofie doktor. Vid krigsutbrottet kallades han in till *Auswärtiges Amt*, där han arbetade under ledning av professor Franz Six, som tillika var *SS-Brigadeführer* och en av de få SS-männen i *Auswärtiges Amt*. Han var en av cheferna närmast under Himmler och hade gjort sig känd som en synnerligen effektiv person när det gällde att verkställa judeutrotningen i Ryssland. Six överfördes till *Auswärtiges Amt* som specialist på anti-semitism och han blev chef för utlandspropagandan.⁵⁹ Det var där Lienhard fick en plats för att arbeta med radiopropaganda för Skandinavien och Holland. Han talade hjälpligt ”skandinaviska” och hyste som många nazister en beundran för den nordiska blonda rasen.

Inkallad till fronttjänst deltog han som kulspruteskytt på ett bombplan under anfallet mot London, där han sårades under en luftstrid. Han tillhörde flygvapnet också vid anfallet mot Ryssland i juni 1941. Senare på hösten samma år övergick han till armén och ledde i oktober en stormbåtsavdelning som efter hårda strider intog Ormsö vid Estlands norra kust. Han blev mäktigt imponerad av kvinnorna på ön, vilka sin vana troget gick omkring ständigt stickande. De fann det inte nödvändigt avbryta denna sin verksamhet ens under den värsta

⁵⁷ Rapport 30.10 1944 i Lienhards personakt 4629:1, Säpos arkiv, RPS. Avskrift av Curmans intyg i Lienhards personakt 4629:5.

⁵⁸ I Säpos personakt 4629 över Lienhard finns ett tiotal förhørsprotokoll under tiden 27.10 1944–20.2 1946 samt ett stort antal förhör med vittnesmål om Lienhard dels med besättningsmän och passagerare om anklagelser att han tagit emot ersättning för transporten till Sverige dels med tyska medborgare som arbetat i den tyska säkerhetstjänsten. Sådana förhör hölls även i Köpenhamn och Oslo. I Sandlerkommissionen finns utförliga anteckningar om Lienhard och om de frågor som borde ställas till honom. Uppenbarligen en förberedelse till de förhör som hölls i utlänningsnämnden 26.3 och 6.8 1946. A 2:2, Utlänningsnämnden, RA.

⁵⁹ Reitlinger 1956, s. 236 och 477; Buchheim 1965, s. 77.

stormelden.⁶⁰ Lienhard blev – eller gjorde sig till – kommandant på ön. Redan följande månad begav han sig tillsammans med prosten i svenskbygden, Hjalmar Pöhl, till Sverige och han tog samtidigt med sig sin hustru till Stockholm, där hon blev lärarinna vid den tyska kindergarten. Denna hennes placering kunde Lienhard sedan utnyttja för att motivera sina täta besök i den svenska huvudstaden.

Lienhard kunde utnyttja sina kunskaper om förhållandena i den högsta ledningen i Berlin. Det var en tillgång i hans verksamhet, men det gav honom samtidigt många fiender. Lienhard var dock mannen som visste att klara av sådana problem. När det ett tag såg som mörkast ut för honom, besöktes Estland i oktober 1942 av *SS-Reichsführer* Heinrich Himmler. Lienhard lyckades manövrera sig till en föredragning för högste chefen och presenterade ett förslag att ge estlandssvenskarna en särställning. Det var en hederssak för Tredje riket att ta hand om sina ”germanska stamfränder”. Resonemanget gick hem hos Himmler som utlovade sitt fulla stöd. Estlandssvenskarna skulle få en viss autonomi med ett eget ”folkting”; den outtalade förutsättningen var givetvis att den reella makten låg hos Lienhard, som för övrigt lade ned ett stort arbete på att förbättra undervisning och sjukvård.⁶¹ Han skapade också Odalvärnet, en särskild skyddskår för att försvara det estlandssvenska kustområdet och ett 40-tal unga män skickades till utbildning vid en skola för *Waffen-SS* i Elsass. Vid en omorganisation av *SS*-högkvarteret i Berlin inrättades där den 30 augusti 1943 en avdelning, *Germanische Leitstelle*, med ansvar för icke-tyska, germanska ”stamfränder” inom Tredje riket.⁶² Redan i september hamnade frågan om estlandssvenskarna under samma *Leitstelle*, vilket innebar att den nu skulle komma att avgöras inom *SS*.

Lienhards förbindelser i Sverige hade väckt misstankar hos tyskarna om hans pålitlighet, och i Estland var olika tyska myndigheter osäkra om hans fortsatta verksamhet. De riktade förfrågningar till *Ostministerium* i Berlin för att kräva besked om hans framtida arbete.⁶³ I sina uppgifter inför den svenska polisen uppgav Lienhard att han kallats till Berlin för förhör. Men där var det ingalunda fråga om någon avsättning utan tvärt om en upphöjelse. Lienhard hade inom Wehrmacht ställningen som *Feldwebel*, ungefär motsvarande fanjunkare. Han togs nu, den 23 september 1943, in i *Waffen-SS* med den blygsamma titeln *Untersturmführer der Reserve*, ungefär underlöjtnant i reserven. Tjänstegraden var alltså inte något märkvärdigt, men däremot hans placering. Han sattes nämligen att tjänstgöra direkt vid *SS-Hauptamt* i Berlin, närmare bestämt dess avdelning *Germanische Leitstelle* där han fick operera på order från den allra högsta ledningen. Lienhard hade kommit under ögonen på en av Himmlers närmaste män, chefen för *SD* i de erövrade områdena, ministerialrå-

⁶⁰ Poëll 1982, s. 6.

⁶¹ Statspolisen i Stockholm. Rapport 25.1 1945. Lienhards personakt 4629:1, Säpos arkiv, RPS.

⁶² Buchheim 1965, s. 253.

⁶³ Petersen 1980, s. 671, not 44.

det Walter Schellenberg. Ett intyg i Lienhards personalakt karakteriserade honom som van vid självständigt arbete. Han var inte den som ryggade tillbaka inför tanken att ta på sig ett stort personligt ansvar. Detta var egenskaper som kunde komma till nytta ute på det operativa fältet. Schellenberg såg till att Lienhard anställdes vid *Abteilung VI*, som inom *Reichssicherheitshauptamt* ansvarade för säkerhetsfrågor och spaning i alla erövrade länder liksom i utlandet för övrigt. Mot denna bakgrund faller det sig naturligt att Lienhard blev *Leiter der estlandsschwedischen Verbindungsstelle beim Generalkommissariat Estland*, han blev med andra ord ansvarig för den svenska minoriteten i Estland. Lienhard hade lyckats utverka ett löfte från Himmler att han, om det blev nödvändigt, kunde personligen vända sig direkt till sin *Reichsführer*.⁶⁴

Men hur fick han möjlighet att utnyttja dessa förbindelser så effektivt att nästan hela den svenska befolkningen kunde evakueras till Sverige mitt under pågående krig? För att få ett svar på den frågan får vi närma oss ledningen av den militära, tyska säkerhetstjänsten.

Chefen för *Abwehr*, det tyska försvarets underrättelsetjänst, amiral Wilhelm Canaris, hade redan 1941 med arméledningens stöd placerat ut en agent i Stockholm. Han hette Edgar Klaus och var tysk köpman av judisk härstamning. Han hade varit verksam i Ryssland och Östeuropa vilket givit honom ingående kunskap om förhållandena där. Hans uppgift blev att i Stockholm söka kontakt med madame Kollontaj och ”med så många ryssar som möjligt”. Klaus var väl till en början tänkt som en observatör, men saken skulle snart komma i ett annat läge. Bara en vecka efter det att han placerats i Stockholm gick tyskarna vid midsommartid 1941 till angrepp mot Sovjet. Kriget blev inte alls den snabba promenadseger som den tyska militärledningen kanske hade hoppats. Tyskarnas första krigsvinter i Ryssland blev en hård prövning och senare, efter kapituleringen i Stalingrad i början av 1943, försämrades läget ytterligare. En separatfred i väst eller öst var något som man började överväga inom de ledande kretsarna i Berlin. I september 1944 berördes saken i ett brev från Gottlob Berger till Himmler, och Joseph Goebbels vågade samtidigt ta upp ämnet i ett mycket personligt brev till Hitler.⁶⁵ En viktig kontaktman mot öster blev nu Edgar Klaus och till att sköta förbindelserna med honom valdes Peter Kleist, som åtskilliga gånger under 1943 besökte den svenska huvudstaden och där varje gång träffade Klaus. Ytterligare en person var inkopplad på operationen i Stockholm och det var ingen mindre än Ludwig Lienhards chef, Walter Schellenberg, alltså just ministerialrådet och chefen för den tyska säkerhetstjänstens avdelning VI, den som svarade för säkerhets- och underrättelsetjänst i områden utanför Tyskland.⁶⁶

Förhandlingar i den estlandssvenska frågan kunde användas som en utom-

⁶⁴ Lienhards personalakt i SS-Führerpersonalakten, Film 261-A, BA; Rapport 30.10 1944. Kriminalpolisen i Stockholm 6:e roteln. Lienhards personakt 4629:1, Säpos arkiv, RPS.

⁶⁵ Himmler 1968, s. 289f.; Goebbels 1995, s. 536 ff.

⁶⁶ Fleischhauer 1986, s. 30ff., 146 ff. och 204 f.

ordentlig täckmantel för de många resorna till Stockholm. Kleist deltog från våren 1944 i överläggningarna med svenskarna, medan Schellenberg nöjde sig med att använda Lienhard som sitt ombud. Schellenbergs bevägenhet blev räddningen för Lienhard som på grund av ekonomiska oegentligheter – alltför saltade och fantasifulla räkningar för resor och utlägg – hade skilts från sitt arbete inom *Auswärtiges Amt*. Schellenberg var ingalunda ovetande om detta. Han hade haft ett samtal med Lienhards avdelningschef inom *Auswärtiges Amt* – professor Six som ju också var en gammal kollega inom SS-ledningen – och av honom fått omdömet att Lienhard inte var att lita på, han var ”inte all right i penningangelägenheter” och han hade stått åtalad för förskingring. Schellenberg förklarade vid förhören 1946 efter kriget att Lienhard inte var särskilt effektiv i spaningsarbetet,⁶⁷ men som kontaktman i Sverige kunde han tydligen inte undvaras. Det hade funnits planer på att Lienhard från Estland skulle bygga upp en underrättelsetjänst i Sverige. Någon sådan organisation kom inte till stånd, ty Lienhards uppgift blev främst att tjäna som täckmantel för Schellenbergs och Kleists besök i Stockholm. Men han fick också till uppgift att bevaka exilesternas verksamhet i Stockholm och särskilt då deras hemliga förbindelser med engelsk och amerikansk underrättelsetjänst. Och Lienhards insatser härvidlag var inte alls så betydelselösa som Schellenberg ville låta påskina efter kriget, ty om Lienhards verksamhet i detta sammanhang har vi tillgång till information i en samtida intern rapport inom *Reichssicherheitshauptamt*, d.v.s. den högsta ledningen inom den tyska säkerhetstjänsten. Här framgår det med all tydlighet att Lienhard var en synnerligen betydelsefull länk i den tyska spaningstjänsten. Det gäller en rapport från en resa till Tallinn och Stockholm av *VID 2*, troligen en av männen närmast under Schellenberg med ansvar för spaningen mot England och mot Sverige. Uppgiften var att undersöka situationen för spaningstjänsten i Stockholm och rapportören fann att möjligheterna för *VM 45/5* (kodnamn för Lienhard) att verka där var ”utomordentligt gynnsamma”. Han hade goda relationer till svenska utrikesdepartementet och till Rågö-kommittén liksom till riksantikvarie Curman, och han var personligt bekant med flera betydande personer, bland dem greve Folke Bernadotte och kammarherre James Dickson. Särskilt viktigt var det att Lienhard via Curman och Dickson sökte få kontakt med professor Ants Oras, en ledande gestalt inom den estniska motståndsrörelsen. Han hade redan i Estland arbetat för den engelska underrättelsetjänsten.⁶⁸ Han var nämligen genom sitt medlemskap i British Council och genom sitt arbete vid amerikanska beskickningen i Stockholm och genom sina engelska relationer en särdeles värdefull kontakt för att göra brittiska kretsar ”förtrogna med tyska tänkesätt”.⁶⁹

Peter Kleist och Walter Schellenberg, liksom Edgar Klaus var föremål för den svenska säkerhetstjänstens synnerliga uppmärksamhet och man hade från

⁶⁷ Förhör 8.5 1946 i Hersbruch, Tyskland. Schellenbergs personakt 6199:1, Säpos arkiv, RPS.

⁶⁸ Dorril 2000, s. 269f.

⁶⁹ VD D 2 B. Nr. 65776/44 g, 13.7 1944, Reichssicherheitshauptamt, R 58/121, BA.

svensk sida kunnat skaffa sig en viss uppfattning om arten av deras verksamhet. Frågan om en utvisning av Edgar Klaus var föremål för återkommande överläggningar mellan chefen för UD:s rättsavdelning, chefen för utlänningskommissionen, chefen för socialstyrelsen och chefen för Allmänna säkerhetstjänsten. Två statsråd deltog i överläggningarna, nämligen Gustav Möller och Christian Günther.⁷⁰ Detta var med andra ord en diskussion på allra högsta nivå. Hottet om utvisning kan ha varit ett sätt att sätta press på Klaus; och det fungerade. Klaus läckte som ett såll till den svenska spaningstjänsten. Med den goda information man på detta sätt fick om situationen på den tyska sidan kunde de svenska myndigheterna tillåta sig att agera tämligen fritt i frågan om estlands-svenskarnas hemtagande. På våren 1944 hade det hunnit så långt att Sigurd Curman tilläts förhandla direkt med Lienhard och Kleist.

I Tyskland och i Estland fanns det många motståndare till aktionen för estlandssvenskarna, i främsta ledet rikskommissarien Hinrich Lohse i Riga. Närmast under Rosenberg hade Lohse ansvaret för Ostland, som bestod av Estland, Lettland, Litauen och Vitryssland. Under honom lydde generalkommissarien i Estland, Karl Sigismund Litzmann. Lohse hade ingen som helst förståelse för det förvekligade svenska folket, som i skydd av sin neutralitet valde att stå utanför striden mot bolsjevismen. En annan mäktig motståndare var SS-*Obergruppenführer* Friedrich Jeckeln. Han var högste chef för polisen och säkerhetstjänsten i Ostland. Han arbetade för att skapa en estnisk legion inom *Waffen-SS* och han ville på alla sätt säkerställa rekryteringen till detta förband och erhöill sommaren 1944 direkt från Hitler ett *Führerbefehl* med samma syfte.⁷¹ Lohses och Jeckelns inställning känner vi av de memoarer som skrevs av Oskar Angelus, medlem av det estniska direktoriet, dess ”inrikesminister” och chef för polisen i Estland under den tyska ockupationen.

Det fanns alltså ett tyskt motstånd mot Lienhards planer att hjälpa estlandssvenskarna att emigrera till Sverige. På central nivå kom det motståndet från Alfred Rosenberg i *Ostministerium* och från Joachim von Ribbentrop i *Auswärtiges Amt*. Rosenbergs maktposition blev alltmera kringskuren och även Ribbentrop insåg att makten höll på att glida över till SS. I ett brev till Himmler skrev han i början av januari 1944:⁷²

Till ministerialdirektör Kleist har från svensk sida på icke-officiell väg framförts önskemål att få återföra de 5 000 svenskar som befinner sig i Estland till sitt hemland. *Herr Reichsaussenminister* [Ribbentrop] ber att hos *Herr Reichsführer SS* [Himmler] få fastställt hur denne ställer sig till frågan och hur det svenska önskemålet kan förenas med den folklpolitiska uppfattning som *Reichsführer* företräder.

Det svenska utrikesdepartementet avstod under lång tid, möjligen på inrådan av Kleist eller Lienhard, att göra någon skriftlig anhållan att få föra estlandssvenskarna till Sverige, detta för att inte riskera ett definitivt avslag, som tys-

⁷⁰ Fleischhauer 1986, s. 228, 150 och 175.

⁷¹ Isberg 1992, s. 123; Birn 1986, s. 234.

⁷² Petersen 1980, s. 678, not 64.

karna sedan skulle ha svårigheter att frångå. Den svenska beskickningen i Berlin gjorde vissa muntliga propåer i *Auswärtiges Amt*, det var allt. Men i slutet av januari 1944 överlämnade så den svenska ministern i Berlin, Arvid Richert, en note med den svenska regeringens önskan att få föra hem de återstående 5 000 estlandssvenskarna från Estland. Kleist hade antytt att ett positivt svar var att vänta, vilket som vi tidigare sett föranledde en livlig aktivitet från svensk sida med Carl Mothander som tänkt förbindelseman i Estland. Men det skriftliga besked som *Auswärtiges Amt* slutligen lämnade i mars, var kallt avvisande.⁷³

Lienhard, som hade starkt stöd i SS-ledningen, behövde dock inte känna sig osäker om utgången. Chefen för SS i Estland hette Richard Möller och han hade Himmlers uppdrag att svara för ”stamförvanter”. Han önskade nu bli underrättad om säkerhetspolisens och säkerhetstjänstens arbete med passkontroll och övervakning i samband med estlandssvenskarnas förflyttning. Möller råkade vara född i samma stad, Flensburg, som Lienhard, vilket givetvis underlättade samarbetet mellan de båda. De tillhörde bägge SS och Lienhard som var inlemmad i Waffen-SS hade därmed rätt att bära dess blågröna uniform; i stort sett all makt i Estland låg vid denna tid i händerna på ”de gröna”.

Lienhard hade skaffat sig en stark maktposition, och han kunde utifrån denna position fortsätta förhandlingarna med Curman. I april kom det till en uppgörelse, då svenska staten genom Curman förklarade sig beredd att stå för alla kostnader. Lienhard lyckades i Estland av den tyska arbetstjänsten, *Organisation Todt*, förhyra ett fartyg, ”Juhan” och Curman kunde nu lova honom att han skulle få alla sina utlägg betalda och dessutom erhålla 15 000 kronor per resa.⁷⁴ Den 10 maj for Lienhard till Berlin för att uppsöka Himmler. Denne hade inte tid att ta emot honom men han fick träffa Gottlob Berger, som direkt under Himmler var en av cheferna för *SS-Hauptamt*. Berger hade dessutom av Himmler blivit insatt såsom statssekreterare i Alfred Rosenbergs *Ostministerium* och han hade satt som sitt mål att detta ministerium inom ett eller två år skulle arbeta ”endast efter *Reichsführer-SS*’ principer och riktlinjer”.⁷⁵ Av denne man fick Lienhard beskedet att estlandssvenskarna kunde överföras till Sverige och att man därvid inte behövde fästa sig vid de åsikter som framfördes från ministerierna i Berlin.⁷⁶

Medan förhandlingarna ännu pågick startade Curman från Stockholm en transportväg med småbåtar, och den fungerade under några veckor i april–maj 1944. Det var estlandssvenskar som for över för att avhämta landsmän i Estland. Trafiken gick från Arholma till Estland och kontrollerades av den svenska marinpolisen. Kaptenen ombord hade av Ostkustens marindistrikt blivit för-

⁷³ Carlgren 1993, s. 66f.; UD:s handläggning av frågan i HP 1082, 1920 års dossiersystem, UD:s arkiv, RA. Om tyskarnas evakueringsplanering se Kangeris 1988, s. 188f.

⁷⁴ Protokoll 4.7 1944, § 7, Kommittén för estlandssvenskarna, RA.

⁷⁵ Gottlob Berger till Heinrich Himmler 9.3 1943. Himmler 1968, s. 199.

⁷⁶ Rapport 30.10 1944, Lienhards personakt 4629:1, Säpos arkiv; RPS; Arvid Richert till Staffan Söderblom 7.5 1944, HP 1082, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

sedd med passersedel för färden genom Stockholms skärgård. Estlandssvenska kommittén hade också utrustat ett par mindre båtar som forslade personer över Finska viken till Hangö.⁷⁷ Trafiken var politiskt ömtålig. Curman ger en utförlig beskrivning i ett handskrivet brev till sin närmaste kontaktman på UD, legationsrådet Svante Hellstedt. Den finska militära kustbevakningen var inte informerad, så några båtar blev mycket bryskt tagna om hand av den finska marinpolisen. Curman vände sig då till den svenska beskickningen i Helsingfors och bad att den skulle ta kontakt med den finska utrikesministern. Curman själv redogjorde för ärendet vid ett personligt samtal med den svenska utrikesministern, Christian Günther, och med tillförordnade kabinettssekreteraren Sven Grafström. Han kunde därvid meddela att man genom denna pendeltrafik hade lyckats få över 232 estlandssvenskar till Finland.⁷⁸ Tyskarna kände hela tiden till den illegala trafiken; i den tyska säkerhetstjänstens arkiv, nu i Tallinn, finns namnlistor över dem som flydde. Dr Sandberger gav order till tyska bevakningsbåtar att ”obarmhärtigt” beskjuta alla flyktingbåtar. Men tyskarna kunde inte göra mycket åt saken. Vad som krävdes för att stoppa flykten var starkare bevakning av den norra kusten, men till detta fanns det inte tillräckligt med båtar och personal. Till stor del sköttes bevakningen av estniska bevakningsförband som inte visade någon större iver i jakten på de flyende. Många av dem hade säkerligen planer på att själva försöka ta sig över till Finland och Sverige innan ryssarna skulle komma. Dessutom sköttes flyktingtransporterna enligt tyskarnas mening av gamla spritsmugglare som visste att ta sig fram osedda och som också visste att ta ordentligt betalt för sina tjänster.⁷⁹

Allt detta var emellertid preludier till de insatser som krävdes för en total evakuering och till slut kunde så den stora operationen sättas i gång. Många var de som ville resa till Sverige, men vilka av dem skulle få resa? Redan vid de första sjuktransporterna 1943 arbetade man efter listor. Personer som hade intyg på att de var estlandssvenskar och som hade läkarintyg om sina sjukdomar, togs upp på listorna av Mothander och hans medhjälpare. Dessa listor granskades sedan av en representant för SD och en för generalkommissarie Litzmann.⁸⁰ Denne senare ville inte lämna fältet helt fritt för SS utan förbehöll sig rätten att i detalj granska de listor som gjordes upp.⁸¹ Det fanns dock ingen misstänksamhet från Litzmanns sida, eftersom han hade en nära relation till Himmler. De utbytte personliga brev: ”Käre ärade Reichsführer!” – ”Käre Litzmann!” och

⁷⁷ Nyman 1984, s. 38. PM 15.5 1944, Centralbyrån, Allmänna säkerhetstjänsten, Sandlerkommissionen, F 1:17, RA.

⁷⁸ Sven Grafström till Arvid Richert i Berlin 12.5 1944, HP 1082, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

⁷⁹ Material i ”Eesti Julgeolekupolitsei ja SD Kommandör Eestis”, FR 819, Eesti Riigiarhiiv, Tallinn; ”Evakuierung der lettische und estnische Bevölkerung” i Persönlicher Stab Reichsführer SS, NS 19/382, BA; ”Umsiedlung der Ingermanländer nach Finland und Flucht von Esten und Letten dorthin” i Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete, R 6/107, BA.

⁸⁰ Mothander 1949, s. 222.

⁸¹ Order utfärdad av generalkommissariatet i Tallinn 19.4 1944, Lienhards personakt 4629:5, Säpos arkiv, RPS. Ordern är undertecknad av stabschefen Richard Aster som förbehåller sig ”en avgörande ställning” i saken.

framförde ömsesidigt hälsningar till familjen.⁸² Vad gällde estlandssvenskarna hade Litzmann ganska tidigt sin ståndpunkt klar. Vid interna överläggningar i Tallinn i mars 1944 i närvaro av Alfred Rosenbergs ställföreträdande minister, gauleiter Alfred Meyer, och andra toppar från *Ostministerium* redogjorde Litzmann för den illegala utvandringen av estlandssvenskar till Sverige.⁸³

Det var hans åsikt att det bästa man kunde göra, vore att låta dem ge sig iväg, dock utan att de gårdar de lämnade kvar led någon skada. Rasistiskt så var estlandssvenskarna mera värdelösa än esterna. För esterna skulle utvandringen vara likgiltig. Sverige hade hittills inte bett om deras återförande och skulle väl knappast så göra. Han föreslog därför att estlandssvenskarna efter ansökan skulle ges utresetillstånd, inresevisum fick de skaffa sig själva.

I början av juni hade också ledningen för den tyska säkerhetspolisen i Estland sett sig tvungen att resignera. Vad man där vände sig mot var att bönderna inför utvandringen sålde sina gårdar utan att bry sig om någon höstsådd, något som borde beivras. Om den legala utvandringen stoppades så skulle den illegala flykten öka i omfattning. Vilken omfattning den kunde ha för närvarande, det visste man inget om.⁸⁴

Den operation som förestod 1944 var av betydande omfattning. Först och främst: vilka kriterier måste en person uppfylla för att räknas som estlandssvensk? Under årens lopp hade många ingått blandäktenskap med ester, och frågan var inte helt lätt att besvara.⁸⁵ De som önskade resa till Sverige hade att anmäla sig till Lienhards *Verbindungsstelle*. De sökande kunde styrka sin härstamning genom prästbetyg, skolbetyg eller genom försäkran av två gode män.⁸⁶

Kontakten med estlandssvenskarna måste skötas via deras förtroendemän. Sedan Hjalmar Pöhl avbrutit samarbetet med Mothander blev det nu bröderna Hjalmar och Ivar Pöhl som upprättade ”Estlandssvenska kommittén för överflyttning”.⁸⁷ Hit knöts av Lienhard ytterligare en person, Herman Markus, som var skatteinspektör och som därmed var väl insatt i alla frågor som rörde registrering och folkbokföring. I hamnen och på ”Juhan” tog Lienhard hjälp av ytterligare en estlandssvensk, Ivar Stahl. Den estlandssvenska kommittén hade sitt huvudkontor i Tallinn med lokala ombud ute i svenskbygden. De lokala kontoren hjälpte folk att fylla i de blanketter de skulle sända in för utresetillstånd, och till de lyckliga som kom igenom det nålsögat, lämnade de sedan uppgift om tid och plats för avresa. För att ilastningen skulle kunna ske i lugn och ordning var det av stor vikt att sådan information inte fick allmän spridning med risk att

⁸² Brevväxlingen i NS 19, Persönlicher Stab Reichsführer SS, NS 19/382 ”Politische und militärische Entwicklung in Estland und Lettland.”, BA.

⁸³ Anteckningar från överläggning med generalkommissarie Litzmann 21.3 1944, R 6/178, BA.

⁸⁴ Kommandeur der Sicherheitspolizei und der SD, Kortkampf, Meldungen aus Estland Nr. 22, 3.6 1944, R 6/178, BA.

⁸⁵ Protokoll 26.3 1946, Utlänningsnämnden, RA.

⁸⁶ Protokoll 6.8 1946, ibidem.

⁸⁷ Alun-Elenbo 1984, s. 26f.

Både Agnes och Ruth hade förfalskade papper med uppiktade svenska anor, jag har kopior

Arseni hade ett sådant medlemskort, det har jag i min ägo

mängder av desperata flyktingar sökte sig till kajplatserna. Men operationen kunde inte hållas hemlig utan nyheten spred sig också till den estniska befolkningen. Författaren Artur Adson skriver i sina minnen: ”Man sökte i kyrkböcker och arkiv denna minsta lilla droppe svenskblood för att kunna visa upp för kontrollmyndigheterna och man gick åstad för att anstorma bröderna Pöhl – också sådana papper förutan.”⁸⁸ Lienhard själv hade ju forskat om nationella minoriteter och var väl insatt i problemen. Han hade ett avgörande inflytande på de principer som skulle avgöra den enskildes nationella tillhörighet. I allmänhet gällde 25% svensk härstamning, men med lämpliga intyg eller mot god betalning kunde den bestämmelsen kringgås.⁸⁹ Också från generalkommissariatet i Tallinn utfärdades en bestämmelse att man skulle kunna hänvisa till minst två svenskar i far/morföräldraledet, men hur stort genomslag dessa bestämmelser sedan fick, det var en annan sak.

Estlandssvenskarna hade före kriget varit representerade genom en kulturförening, ”Svenska Odlingens Vänner”. Den förbjöds av ryssarna. Lienhard försökte sedan skapa en ny förening, ”Odalvärnet”, som i sitt vapen fick ett vikingaskepp med ett solkors på seglet. Den vann ingen större anslutning. Men i slutet av juli 1943 fick så bröderna Pöhl tyskarnas tillstånd att återuppväcka ”Svenska Odlingens Vänner” och man lät trycka medlemskort⁹⁰ som först tilldelades personer som kunde visa upp papper på sin svenska härstamning, men det förekom också att de såldes mot god betalning. Vid de sista utresorna, då man under stor tidspress skulle kontrollera ett mycket stort antal människor, var det omöjligt att fördjupa sig i många papper och medlemskortet kom då att gälla som ett sorts utresevisum. Men Svenska Odlingens Vänner sågs inte med blida ögon av det estniska direktoratet. Där svarade Oskar Angelus för de polisiära frågorna, och han skriver i sina memoarer:⁹¹

Det svenska bildningssamfundet, vars huvudsakliga uppgift var att göra det möjligt för estlandssvenskar och ester att resa från Estland till Sverige, fick aldrig något officiellt tillstånd för sin verksamhet, den begärde nämligen inget sådant. Men om mitt svarta samvete inte bedrar mig, var det jag själv som gav svenskarna rådet att sköta det just så. Sällskapet skulle ha tvingats sluta med sin verksamhet, men jag tänkte aldrig låta det gå därhän, ty föreningen fanns ju inte. Varför skulle inte också jag någon gång klamra mig fast vid en urgammal statsrättslig grundtanke: vad som inte finns i akterna, det existerar inte.

Av citatet framgår att Angelus inte kände till – eller låtsades inte känna till – tyskarnas tillstånd. Angelus berättar också om hur Gestapos intresse för ”Svenska Odlingens Vänner” påtagligt ökades i maj månad. Det hade utnyttjats

⁸⁸ Adson 1951, s. 101.

⁸⁹ Berättelse av Ivar Stahl 30.8 1956. Kartong 35, ”Reseskildringar om estlandssvenskarnas flykt”, Svenska Odlingens Vänner arkiv, Estlandssvenska Kulturföreningen, Stockholm.

⁹⁰ Handskrivet PM om Lienhard, odaterat men troligen sammanställt inför förhandlingarna i utlänningsnämnden. F 1:17, Sandlerkommissionen, RA; Brevväxling 1943 mellan bröderna Pöhl. HP 1082, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

⁹¹ Angelus 1956, s. 276 ff.

som ett sätt att registrera de personer i landet som kunde betraktas som estlandssvenskar, men verkade samtidigt för att underlätta utresa för ester som inte hade svensk härstamning. Mot den bakgrunden var det ju naturligt att Gestapo började ana oråd. Angelus hade i sin egenskap av chef för den estniska säkerhetspolisen en tämligen god uppfattning om vad som var i görningen. När han så uppsöktes av Gestapo i denna fråga, lät han förstå att det som skedde ytterst var beroende av förhandlingar som fördes mellan den svenska regeringen och den tyska riksledningen i Berlin. Mot en sak som förts upp på så hög nivå hade inte ens Gestapo möjlighet att inskrida. Dessutom hade ju Angelus genom sin information räddat Gestapo från att i ovist nit inskrida och därmed stöta sig med de högsta SS-cheferna i Berlin.

Nu får man komma ihåg att Angelus gav ut sina memoarer i Sverige och att det därför kunde finnas anledning för honom att framhäva dels sin förståelse för svenskarnas önskemål beträffande estlandssvenskarna, dels sin betydelse för utgången av affären. Något liknande kan sägas om Angelus kollega Hjalmar Mäe. Han var en gammal ”vaps”, d.v.s. han tillhörde de kämpar från frihetskriget 1918–1920 som bildade ett parti med vissa fascistoida och antiparlamentariska inslag. Denna sammanslutning förbjöds 1934 av presidenten Konstantin Päts. Ledarna hamnade efter längre rättegångar i fängelse, men frigavs 1938 och kunde sedan utvandra till Tyskland. Vid tyskarnas intåg i Estland 1941 utsågs Mäe till ledare i det av tyskarna tillsatta direktoriet. Han flydde i slutet av kriget till Tyskland och hamnade i den amerikanska zonen. Han satt i fängelse till 1947 då han frigavs och slog sig ner i Österrike. Vid 76 års ålder nedtecknade han sina minnen som sexton år senare, 1993, gavs ut i Sverige. Han skildrar där hur han uppsöktes av en manstark delegation av estlandssvenskar, som förkunnade för honom att de alltid hade betraktat sig som svenskar. Detta även efter freden i Nystad 1721, då Estland överlämnades till Ryssland. Men nu hade de, efter 222 år, beslutat att resa tillbaka till sitt ursprungsland. Han säger sig inte ha gjort några invändningar utan tvärtom sett till att några mobiliserade fritogs från tjänst för att kunna följa med sina familjer till det gamla hemlandet. Som ursäkt, om nu inför sig själv eller inför tyskarna, förklarade han att detta inte betydde så mycket då andelen icke fullt vapenföra män var påfallande stor i svenskbygderna, vilket han förklarade med en under lång tid fortgående inavel.⁹² De båda herrarna Angelus och Mäe gör alltså vad de kan för att i sina memoarer ge intryck av en relativt positiv inställning till evakueringen, men andra källor ger en annan bild.

När estlandssvenskarnas kommitté i Tallinn fått sina listor klara, granskades de av en särskild kommission som bestod av två ombud för estlandssvenskarna, nämligen Ivar Pöhl och Herman Markus, samt två representanter för den tyska SD och två till tre representanter för den estniska SD. Från Litzmanns stab deltog chefen för den politiska avdelningen *SA-Gruppenführer* Richard Aster och hans båda medarbetare, baronen dr Arved Taube och dr Hans Joachim Firgau,

⁹² Mäe 1993, s. 294 f.

Bild 4. "Nälsögat". En ung flicka lämnar över sina papper till Waffen-SS Untersturmführer dr Ludwig Lienhard, som i egen hög person sköter den sista kontrollen innan man får gå ombord på "Juhan". Foto hos Svenska Odlingens Vänner.

den senare betecknad "rasbiolog". Säkerhetstjänsten företrädde av ingen mindre än dess högste chef i Estland, *SS-Brigadeführer* Richard Möller.⁹³ Enligt Ivar Pöhl var det den estniska säkerhetstjänsten som vållade svårigheter, eftersom Lienhard och den tyska säkerhetstjänsten tagit med på listorna några estniska kulturpersonligheter, politiker och vetenskapsmän.⁹⁴

Detta kan då jämföras med uppgifter från ett polisförhör i Slite på Gotland med en estländare som under tre år hade tillhört den estniska säkerhetstjänsten och som just arbetat med förberedande utredningar kring de estlandssvenskar som begärde utresa. Enligt honom var det de tyska myndigheterna som satte käppar i hjulen, beroende på att tjänstemännen ville ha mutor för sin tillstyrkan.⁹⁵ Denne uppgiftslämnare ville uppenbarligen sopa igen spåren på samma

⁹³ Bericht über der Zivilverwaltung im Generalbezirk Estland, "Umsiedlung nach Schweden", R 91/5, Gebietskommissar Reval, BA.

⁹⁴ Pöhl [Poëll] 1982, s. 7.

⁹⁵ Förhör nr 491 med polismannen A* H*, Förhörprotokoll, A VIIIa, Vol. 1, Landsfiskalen i Slite, ViL.

sätt som sina överordnade, Angelus och Mäe. Allt detta belyser på ett utomordentligt sätt svårigheten att få fram någorlunda sannfärdiga uppgifter ur materialet.

När granskningen av de utresande var klar i Tallinn, gällde det att få ut information till de utvalda. Folk for mellan hembyn och Birkas där de lokala listorna sattes ihop. En flicka berättar:⁹⁶

Oftast fick man höra bara en dag i förväg; bud sändes med någon, som varit i Birkas.

Jag gick in dit en gång. En båtlast skulle sättas ihop. I matsalen låg listan, och jag fick i uppdrag att meddela mina hembybor, som stod på listan. ...

I Rohuküla fick vi vänta en hel vecka på båten. Vi låg på halm i ett skjul, några hundra stycken och stirrade ut över havet. ...

Vi blev glada då "Juhan" syntes ute på havet. Han kom in på morgonen och gick igen på eftermiddagen.

Men det var nu inte bara att kliva ombord utan vidare. Kajen var avspärrad med rep och bevakades av beväpnade tyska tullare. Också den tyska säkerhetstjänsten fanns med. Lienhard själv satt vid ett bord och kontrollerade personligen var och en som släpptes ombord och han assisterades därvid av Ivar Stahl och Ivar Pöhl. Som om det inte räckte med detta skaffade sig civilklädda estniska säkerhetspolis tillträde ombord för att leta efter fripassagerare och andra obehöriga.

"Juhan" seglade under tysk hakkorsflagg. Efter ett par resor började man i Stockholms skärgård hissa den estniska nationalflaggan och fick därmed möjlighet att ta en kortare väg till hamn, en väg som inte stod öppen för fartyg som gick under krigförande lands flagg. Förändringen ledde till att folk från stränderna började vinka till fartyget. Ryssarna var aldrig särskilt roade av trafiken med estlandssvenskarna, men de ville inte protestera öppet. Just därför gällde det för svenskarna att gå fram försiktigt. Man avstod därför från att i Stockholms skärgård föra den estniska flaggan som stack ryssarna i ögonen och man flyttade landstigningen från Frihamnen till det mera avlägset belägna Brevik vid Lidingö.⁹⁷

Med ångaren "Juhan" företogs under tiden 21 juni till 11 september 1944 sammanlagt nio resor mellan Estland och Sverige. Enligt den officiella statistiken i kommitténs slutredogörelse forslades 3 335 estlandssvenskar hem till Sverige, mellan 246 och 632 per resa. Till detta skall då läggas uppemot 3 000 passagerare av estnisk härkomst. I sin månadsrapport till chefen för marinen meddelar chefen för Ostkustens marindistrikt att vid tre resor den 7, 16 och 31 augusti medfördes förutom estlandssvenskarna sammanlagt 2 100 estniska passagerare. För den sista resan den 11 september lämnar Kommittén för estlandssvenskarna en uppgift om 235 estlandssvenskar, medan marinpolisen

⁹⁶ Aman 1961, s. 245f.

⁹⁷ Berättelse av Ivar Stahl 30.8 1956. Kartong 35, "Reseskildringar om estlandssvenskarnas flykt", Svenska Odlingens Vänners arkiv, Estlandssvenska Kulturföreningen, Stockholm; "Juhans" loggbok 12.7 1944. Mootorpurjelaev Juhan, Päevaraamat, i samma arkiv.

Bild 5. Dr Lienhard och några svenska tjänstemän ombord på "Juhan" i svensk hamn. Foto H. Perten, hos Svenska Odlingens Vänner.

anger antalet flyktingar ombord till 650,⁹⁸ vilket tyder på att 400 ester befann sig ombord på fartyget. Vid ett tillfälle talas om 1 000 passagerare vid en och samma resa. Många som ännu är i livet har beskrivit för mig de olidliga förhållanden som rådde ombord och Viktor Aman har i sin framställning av överflyttningen ett par längre citat ur de berättelser som några av deltagarna lämnat om sin flykt. Så här berättar en flicka från Österby, en by på andra sidan viken mitt emot Hapsal:⁹⁹

Från de flesta gårdarna hade svenskarna redan farit, och folk långt från öster, som talade estniska och ryska, hade kommit i stället. Det var egendomligt att se dem komma körande till byn med hästen för vagnen, korna och fåren bundna bakefter och barnen drivande på dem, då de kom. Trasigt klädda var de, och mycket barn hade de; några hade män också med.

Det var hemskt, då folk bara for bort. I byn kände man igen de olika gårdarnas kor, då de gick genom byn, men folk som drev dem var alldeles främmande. Granngårdshunden Moppe trivdes inte med nykomlingarna, han satt vid grinden och bara tjöt efter de bortfarna, tills någon kvarbliven sköt den.

Vi gick ombord på "Juhan" i Nya hamnen i Hapsal. Det var lördag kväll den 9 sept. Två väskor fick vi ta med oss. Förra resan hade så mycket saker skickats tillbaka.

Från Reval hade det kommit mycket fint målade damer, som endast talade estniska. De lade sig på britsarna i båten. Vi klämde ihop oss i mitten. Det var så trångt, så trångt; jag satt ihopkrupen, med fötterna under mig.

⁹⁸ Månadsrapporter 1944, E XIVa, Vol. 8, Marinstabens expedition, Hemlig del, KrA; Kommittén 1950, s. 4.

⁹⁹ Aman 1961, s. 249f.

På natten kom det mycket rymlingar ombord på båten. De klättrade längs ett rep över från en annan båt. På dagen gick det inte att smita ombord.

Söndag morgon gick båten ut från Hapsal. Vid Hästholmen var jag uppe på däck och såg tillbaka. Det var hemskt att fara bort så där, då man inte hade varit långt borta förr.

På eftermiddagen började det blåsa hårt från sidan. Jag satt och kräktes, så jag trodde jag skulle kräkas tarmarna ur mig. Ett bleckstop hade jag med mig hemifrån att kräkas i. Revalsdamernas män trängde sig med spypottorna fram och tillbaka förbi oss i mittgången. Mamma blev inte alls sjuk. Och där framme – jag kunde se dem – satt några flickor och sjöng och spelade gitarr hela tiden. En kvinna hade också fött ett barn, sades det. På natten gick det omkring och sades till att ingen fick tända något slag av eld, för att det kunde synas långt.

Måndag morgon gick jag upp på däck igen. Det låg fullt med sjösjukt folk där. Toaletterna hade svämmat över, och folk låg i smuts och spyor.

Så blev det vackert väder igen. På förmiddagen strök revalsdamerna på ny färg. På kvällen var vi framme och då beredde de sig att gå av först, men då fick de vänta och vi gå av först.

På stranden fick vi mat. Sedan fördes vi i buss till bastun och sedan till förläggningen i Fittja.

De fint målade damerna från Tallinn hade många landsmän och landsmaninnor i sällskap. Lienhard förklarade detta med de förhållanden som rådde vid ilastningen då hundratals förtvivlade människor trängdes vid kajerna. Trots att området spärrades av med militär bevakning lyckades många ändå ta sig ombord. Klarast kom detta till uttryck vid den sista överfärden. Fartyget ”Juhan” hade måst lämnas kvar i Sverige sedan besättningen – trots mycket höga riskpenningar – vägrade att resa tillbaka för att avhämta en sista omgång. Lienhard hade lyckats skaffa ett nytt fartyg med avsevärd lastkapacitet, men det togs ganska omgående i beslag av tyskarna som behövde allt tonnage för sin pågående utrymning. Bröderna Pöhl och Lienhard skaffade då fram ett nytt men väsentligt mindre fartyg, ”Triina”. Vi har flera skildringar, bland annat av författaren Artur Adson, om den obeskrivliga trängsel och panik som rådde vid avfärden. Kaptenen vägrade att alls avsegla med det svårt överlastade fartyget. Lienhard sköt i luften med sin pistol för att bli åtlydd, men intet hjälpte. Han förkunnade då, osannfärdigt, att fartygets destination hade ändrats, det skulle gå inte till Sverige utan till Tyskland. Då var det rätt många som steg av. Fortfarande livsfarligt överlastad avseglade så ”Triina” till Sverige den 19 september med Lienhard själv ombord. Enligt hans uppgift fanns där 80 estlandsvenskar och så många som 450 ester.¹⁰⁰ Lienhard skyllde på att den estniska polisen krävde att en viss kvot ester skulle få medfölja fartyget.

Från svensk sida skyllde man på Lienhard och på de förvirrade förhållanden som rådde mot slutet av överföringen. Men hur förhöll sig då de svenska myndigheterna till frågan om en evakuering också av riksester? Man blir misstänksam när Curman vid ett förhör i utrikesnämnden den 26 mars 1946 påstår att ”totalt hade cirka 250 riksester medföljt transporten till Sverige”.¹⁰¹ Marinpo-

¹⁰⁰ Adson 1951, s. 104ff.; Förhørsprotokoll 27.10 1944, Lienhards personakt, Säpos arkiv, RPS.

¹⁰¹ Utlänningsnämndens protokoll 26.3 1946, RA.

lischefen hade ju för endast tre av resorna rapporterat 2 100 riksester. Lienhard å sin sida uppgav vid ett senare förhör inför nämnden att han av Kommittén för estlandssvenskarna samt av ”vissa polismyndigheter” mottagit listor med namn på sådana ester vilka man från svensk sida ansåg borde få medfölja till Sverige. Även från Statens utlänningskommission hade han fått liknande propåer. Bland de papper som Lienhard vid detta tillfälle lämnade över till nämnden fanns förteckningar över ester som borde få komma till Sverige, bland andra en lista från Per Wieselgren, svensk professor vid universitetet i Tartu. Sammantaget hade det från myndigheternas sida framställts önskemål att mellan 3 000 och 4 000 ester skulle få medfölja.¹⁰² Man kan inte undgå tanken att de svenska myndigheterna på något sätt kommit att engagera sig i en amerikansk aktion att rädda över så många estniska intellektuella som möjligt. Mottagandet av ester under sken av att de var estlandssvenskar, det var något som till en början märkbart irriterade den svenska passpolisen som hade att sköta gränskontrollen.¹⁰³

Många hävdade att Lienhard gjorde sig en förmögenhet genom att ge plats åt dem som betalade honom avsevärda belopp. Några av hans närmaste medarbetare i Tallinn uppgav också att så var fallet.¹⁰⁴ Lienhard häktades efteråt av den svenska säkerhetspolisen som genomförde tolv långa förhör med honom och med personer som kunde ge upplysning om hans verksamhet. Det står fullständigt klart att anklagelserna var berättigade.¹⁰⁵ Den svenska säkerhetstjänsten utredde den saken synnerligen grundligt.¹⁰⁶ Ivar Stahl återger i sina minnesanteckningar en replik från Lienhard: ”Om du inte nu kan göra pengar, så är du dum.”¹⁰⁷

Också mot bröderna Pöhl riktades liknande anklagelser. En matros uppgav att han fått uppgifter om detta av passagerare på ”Juhan”. När Hjalmar Pöhl förhördes av den svenska polisen om saken tillbakavisade han bestämt sådana anklagelser. Han hade ”aldrig vare sig fordrat eller mottagit någon ersättning”.¹⁰⁸ När man går att bedöma anklagelserna av detta slag skall man komma ihåg att såväl Lienhard som bröderna Pöhl kunde behöva pengar till speciella utgiftsposter som inte kunde öppet redovisas. Vid återfärderna till Estland fanns ombord avsevärda mängder sprit som skulle användas för att få de tyska vaktposterna i hamnen försatta ur spel. Till deras befäl medfördes exklusiva viner att användas i likartat syfte.

Agnes talade med förakt om präster som skott sig på flykten, utan att nämna namn

¹⁰² Utlänningsnämndens protokoll 6.8 1946, RA; Listor i F 1:17, Sandlerkommissionen, RA.

¹⁰³ VPM 24.4 1944 för UD av biträdande föreståndaren vid kriminalpolisens passkontroll i Stockholm, HP 1082, faskikel XIV, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

¹⁰⁴ Berättelse av Ivar Stahl 30.8 1956. Kartong 35, ”Reseskildringar om estlandssvenskarnas flykt”, Svenska Odlingens Vänners arkiv, Estlandssvenska Kulturföreningen, Stockholm; Kriminalpolisens förhör med Hjalmar Pöhl 29.11 och 7.12 1944. Lienhards personakt 4629:2, Säpos arkiv, RPS.

¹⁰⁵ Fasc. ”1944”, E XIV, Vol. 10, Landskansliet, Länsstyrelsen i Visby, ViL.

¹⁰⁶ Flera ingående förhör återfinns i Lienhards personakt 4629 i Säpos arkiv, RPS.

¹⁰⁷ Se not 56 ovan.

¹⁰⁸ Förhör 10.11 1944 med H* M*, Lienhards personakt 4629:5, Säpos arkiv, RPS. Förhör 7.12 1944 med Hjalmar Pöhl, Lienhards personakt, 4629:2, ibidem.

Många talade illa om bröderna Pöhl och menade att de varit alltför anpassliga mot både ryssar och tyskar. Men då får man hålla i minnet de villkor under vilka de levde i Estland. Hjalmar Pöhl var kontraktsprost för estlandssvenskarna och Ivar Pöhl var präst i Tallinn. Där hade han även hjälpt till i den tyska församlingen och som tack för detta fick han möjlighet att följa med till Tyskland vid den stora evakueringen av balttyskar i april 1940. I Berlin blev han präst i den svenska församlingen och fick därigenom nära kontakt med minister Richert och med annan personal. Detta i sin tur öppnade möjligheter för goda kontakter med olika svenska myndigheter. Hjalmar Pöhl å andra sidan blev kvar i Estland och han kunde under sovjettiden omöjligt försörja sig som präst. Han fick ta tjänst vid gymnasiet i Hapsal, där han tvingades undervisa i "sovjetkonstitutionen". Efter tyskarnas inmarsch sommaren 1941 uppsökte han av Lienhard som ville ha honom till kontaktman med svenska kyrkan och som därför tog honom med till Sverige bland annat för att besöka ärkebiskopen Erling Eidem.¹⁰⁹

Att säkerhetstjänsten i Estland var avogt inställd till transporter av estlandssvenskar skulle enligt Lienhard ha sin grund i att de misstänkte att det fanns ett samband med den estniska nationella motståndsrörelsen. Ett sådant samband fanns också. Fartyget "Juhan" blev direkt inblandat i detta samarbete. Vid en resa till Estland sommaren 1944 landsattes en estnisk medborgare Blondine Rosalie Paaver "för att fullgöra visst uppdrag för försvarsstabens räkning", "sannolikt för att införskaffa upplysning av intresse för staben".¹¹⁰ När saken kom upp i utlänningsnämnden konstaterades där: "Det vore givetvis ett svenskt intresse, att detta inte kommer till ryssarnas kännedom."¹¹¹ Samarbetet gick via Pöhl som behövde komma i kontakt med motståndsgrupperna för att fastställa de listor över ester som skulle räddas till Sverige.¹¹² Det kan beläggas att Pöhl användes av den tyska säkerhetstjänsten i deras spaning mot den estniska motståndsrörelsen. Prosten Lattik som hörde till den inre kretsen i motståndsrörelsen hade sammanställt en berättelse, "Kort berättelse om det politiska läget i Estland". Han hade överlämnat ett exemplar till prosten Pöhl som skulle lämna det vidare till den estniska byrån i Helsingfors. Dessförinnan såg dock Pöhl till att den tyska säkerhetstjänsten fick en kopia.¹¹³

Bröderna misstänktes alltså för samröre med tyskarna. Dessutom var deras förhållande till starka drycker och till det motsatta könet av den art att det inte kunde anses lämpligt för medlemmar av prästeståndet.¹¹⁴ Man skall då också hålla i minnet att bröderna Pöhls insatser uppskattades av många estlandssvenskar och ester. Författaren August Gailit skickade honom i januari 1945 ett

¹⁰⁹ Poëll 1982, s. 4f.

¹¹⁰ Förhörprotokoll 25.10 1946 med Inga Louise Bååth-Mandri, F 1:18, Sandlerkommissionen, RA.

¹¹¹ Utlänningsnämndens protokoll 26.3 1946, s. 13, RA.

¹¹² Rapport 30.10 1944 om Lienhard, Lienhards personakt 4629:1, Säpos arkiv, RPS.

¹¹³ Chefen för säkerhetspolisen i Ostland till landesdirektor Trampedach i rikskommissariatet för Ostland 3.3 1944, R 6/178, BA.

¹¹⁴ Förhörprotokoll vid kriminalpolisens 6:e rotel i HP 1083, 1920 års dossiersystem, UD, RA.

tackbrev för att han hade fått följa med ”Triina”, det sista fartyget från Tallinn. Med på detta fartyg var också författarinnan Marie Under och hennes man, författaren Artur Adson. De hade hört talas om en förbindelse med motorbåt för vissa utvalda estniska personer, och de gjorde försök att komma i kontakt med den gruppen men lyckades inte. ”Vi satte vårt hopp till prosten Pöhl, och vi gjorde rätt”, skriver Adson i sina minnen från flykten.¹¹⁵

Lienhard hölls ett tag i interneringsläger men kunde senare bo i den villa han skaffat sig i Hölö. Hotet om utlämning stod dock kvar. Saken var komplicerad och gick till utlänningsnämnden som den 26 mars 1946 anställde förhör med Lienhard i närvaro av bland andra Sigurd Curman och Gerhard Hafström. Curman försökte försvara honom: Lienhard hade hjälpt Sverige i en svår situation och det skulle vara ”osvenskt” att inte återgälda detta genom att låta honom stanna i landet. Frågan var nu så komplicerad att den lyftes upp på regeringsnivå. Justitieministern begärde då att utlänningsnämnden skulle anställa ett nytt förhör med Lienhard vilket skedde den 6 augusti 1946.¹¹⁶ Slutresultatet blev att Lienhard ålades att inom sex månader lämna landet. Den tidsfristen överskred Lienhard som höll sig undan i det längsta. Men då en utlämning till de allierade var hotande nära inköpte han en större segelbåt, ”Falken”, ett övningsfartyg som hade tillhört den svenska marinen,¹¹⁷ och avseglade med familj och några partivänner av skilda nationaliteter den 30 december 1947 från Stockholm. Till Karlskrona anlände fartyget sedan man trott att hon förlit i en vinterstorm i södra Östersjön. Från Blekinge seglade man vidare till Göteborg, hela tiden åtföljd av en tullkryssare. Den 4 februari lämnade ”Falken” svenskt vatten för att segla till Sydamerika, vilket hon klarade av trots en hård vinterstorm på Nordsjön.¹¹⁸ Lienhard stannade i Argentina i 20 år och återvände sedan till sin barnomsstad, Flensburg, där han dog 1980. Han var mycket bitter över den otacksamhet som man visat honom från svensk sida.

Den svenska regeringen hade genom ett tal av Gustav Möller redan i början av september 1944 mycket kraftfullt markerat att man inte tänkte ge asyl åt personer som samarbetat med tyskarna och därvid gjort sig skyldiga till övergrepp eller krigsförbrytelser. Detta var att se som en markering för att stilla farhågor bland motståndsmännen i Danmark och Norge, men det kom också att bli en markering gentemot Sovjetunionen, när man från det hållet kom med beskyllningar om ”fascistimport” från Baltikum. Det var viktigt för regeringen, som också upprepat sitt löfte inför riksdagen, att här hålla en klar linje, särskilt viktigt om det gällde en så känd och omskriven person som Ludwig Lienhard. Det står klart att han tillhörde partiet och SS och att han utnyttjade sin ställning för egen vinning, men det finns inte något som binder honom personligen vid krigsförbrytelser av något slag. Han deltog i kriget men då som soldat i öppen strid.

¹¹⁵ Adson 1951, s. 102.

¹¹⁶ Utlänningsnämndens protokoll 6.8 1946, RA.

¹¹⁷ Mothander 1954, s. 31.

¹¹⁸ Notiser om resan i Expressen 4, 6, 7, 16 och 28 januari 1948 samt Göteborgs-Posten 28.1 och 5.2 1948.

Bild 6. Riksantikvarie Sigurd Curman, från Estlandssvenska kommittén, avtackar Ludwig Lienhard, här i civil klädsel, efter väl förrättat värv. Foto hos Svenska Odlingens Vänner.

Vill man i siffror sammanfatta resultatet av all denna verksamhet, så säger den senaste genomgången, gjord av estlandssvenskarna själva, att omkring 2 800 estlandssvenskar kom över i 168 mindre båtar, att 110 personer från Rågö 1940 kom över med "Estonia", att 785 personer 1943 kom över med "Seagull" och "Odin" samt att 3 312 personer 1944 kom med "Juhan" och slutligen 70 med den sista båten, "Triina".¹¹⁹ Till detta skall då läggas de 232 personer som Curman sommaren 1944 lät föra över till Finland genom sin hemliga kurirbåtstrafik över Finska viken.

Hur det rent yttre händelseförloppet gestaltade sig, när estlandssvenskarna kom tillbaka till Sverige, det har vi känt till ganska länge och likaså Lienhards kontakter högt upp i SS-hierarkin,¹²⁰ men först nu har det blivit möjligt att i detalj fastställa och klarlägga arten av dessa kontakter. När estlandssvenskarna fördes till Sverige så var detta inte något som delvis skedde på lokalt initiativ eller bakom ryggen på de högsta instanserna i Berlin. Operationen ingick tvärtom i det politiska maktspelet på högsta nivå, ett spel som avslöjar hur SS växte i makt och inflytande och hur Hitler blev alltmer avskuren och isolerad i sin bunker.

De svenska myndigheternas sätt att reagera och agera kan skildras mera i detalj. Hanteringen av ärendet från svensk sida vittnar om avsevärd politisk skicklighet. En liten men stark myndighet skapades direkt under regeringen, vilket medförde att regeringen fick betydligt större handlingsfrihet. Och det ut-

¹¹⁹ Mickelin 1984, s. 29f.

¹²⁰ Klarast hos Nyman 1995, s. 19.

rymme man skaffat sig utnyttjades med närmast häpnadsväckande öppenhet för nya vägar i det diplomatiska spelet. Professor Sigurd Fries, uppkallad efter sin morfar, har berättat en familjeanekdot för mig: Sigurd Curman hade inköpt ett parti synnerligen exklusiva damunderkläder att användas som mutor till tyska officerare och tjänstemän, men kom sedan i beråd hur utgiften skulle bokföras. Han ringde därför till sin närmaste chef, statssekreteraren i socialdepartementet Tage Erlander, för att rådfråga honom i saken. Jag skulle ge mycket för att höra Tage Erlanders svar.

Kapitel 6; avser i första hand de som efter "svensk-esterna"

6. Flyktinglägren

I Folke Bernadottes kommitté satte man hösten 1943 genast i gång arbetet med att planera för inkvarteringen av de väntade flyktingströmmarna. På den militära sidan inventerade man möjligheterna att förlägga flyktingarna i militära barackläger. Det visade sig att tillgången på sådana läger var mycket god utmed gränsen mot Norge liksom i södra Tornedalen, vid gränsen mot Finland. Även på Gotland fanns det goda möjligheter att ordna baracker, medan möjligheterna att ordna rum vid vid kusten kring Stockholm var starkt begränsade.²⁴⁸

Samtidigt startade Statens utrymningskommissionen en utredning om sina möjligheter att ordna inkvartering och den blev klar redan i november 1943. Där redovisas orter som kunde bli aktuella som karantänsförläggningar. Även i denna utredning är det gränsområdena mot Norge och mot Finland som i första hand uppfattades som intressanta. Man utgick från en schablonartad bedömning som sade att man kunde ta emot flyktingar till ett antal som motsvarade en fjärdedel av ortens fasta befolkning. Huvuddelen av dessa orter låg utanför de större städerna, eftersom den ursprungliga planeringen hade gällt en utrymning av befolkningen från alla större städer inför hotet om massiva luftangrepp mot de svenska städerna, om landet skulle dras in i kriget.²⁴⁹

Kommitténs första förslag blev föremål för en grundlig genomgång i olika myndigheter och resultatet blev två promemorior den 1 september 1944 om flyktingarnas mottagande. Här bestämdes att det övergripande ansvaret att ordna förläggning och utspisning skulle ligga på Statens utrymningskommission. Organisationen skulle arbeta via länsstyrelserna, som fick rätt att beordra lokala inkvarteringschefer att vidta nödvändiga åtgärder. Nu dröjde det över en vecka innan dessa beslut omkring den 10 september hann komma ut till länsstyrelserna, och eftersom tillströmningen av flyktingar redan hade ökat mycket påtagligt, så måste Statens utlänningskommission ta på sig ansvaret för lägren.²⁵⁰ Under slutet av augusti och början av september 1944 tillsattes chefer för nya läger som man förlade till brunnsorter, pensionat och sommarrestauranger: Fagerudd, Tynningö, Älmhult, Grangärde, Holsbybrunn, Götarps brunn, Medevi, Tylösand.²⁵¹

²⁴⁸ Bilaga 4 till Bernadotte-kommitténs VPM 1943, Förvarsstaben, Säkerhetsavd., F VIII^s, Vol. 6, Försvärshögkvarteret, Stockholm.

²⁴⁹ Statens utrymningskommissions redogörelse 18.11 1943, Förvarsstaben, Säkerhetsavd., F VIII^s, Vol. 6, ibidem.

²⁵⁰ Socialdepartementet till Statens utlänningskommission med kopior till länsstyrelserna 1.9 1944. Landskansliet. Försvarsavdelningen. Hemliga handlingar F d, Vol. 6, Länsstyrelsen i Uppsala län, ULA.

²⁵¹ Statens utlänningskommission, Sociala byrån, Protokoll A 1:1 och Skrivelser E 1 A:8.

Det hela fungerade hjälpligt tack var den långvariga planeringen, men vid ryssarnas inbrytning i Estland efter mitten av september 1944 förändrades läget radikalt. Från den 20:de och några dagar framåt kom plötsligt 3 000 flyktingar till Gotland och till Stockholms skärgård minst 7 000. Statens utlänningskommission saknade en lokal organisation som kunde genomföra några direktiv från Stockholm; ett allmänt kaos hotade. Måndagen den 25:e kallades regeringen till sammanträde och beslutade att samtliga bestämmelser i promemoriorna från den 1 september nu skulle tillämpas. Inom de berörda länen skulle nu omgående de planerade organen för flyktingmottagning sättas i verksamhet. De fick ansvaret att upprätta karantänsläger med bistånd från de lokala inkvarteringsnämnder som lydde under Statens utrymningskommission. Denna myndighet uppgick för övrigt efter ett par dagar, den 1 oktober, i en ny och större myndighet, Civilförsvarsstyrelsen, men fick tillsvidare fungera som en relativt självständig avdelning för att inte störa den pågående stora operationen.

Myndigheterna fick rätt att tillämpa förfoganderättslagen, som kunde tvinga fastighetsägare att ställa lokaler till statens förfogande mot skäligen ersättning. För att lätta trycket på Statens utlänningskommission så överfördes följande dag, den 26 september, åtta av dess nyligen öppnade karantänsläger till Statens utrymningskommission.²⁵²

Organisationen var helt ny och oprövad. Det inträffade också en hel del missöden. På Saltsjöbadens hotell var man den 27 september klar att ta emot 500 flyktingar med soppa och bredda smörgåsar, men inga flyktingar dök upp. Alla personer som kunde ge informationen satt uppbundna i pågående och mycket viktiga sammanträden. Småningom framkom det att allt berodde på en missuppfattning; flyktingarna beräknades anlända först nästa dag.²⁵³ Olyckan berodde på den snabba omläggningen av organisationen den 25 september. Det var egentligen länsstyrelsen i Stockholms län som skulle ha skött om en transport till Saltsjöbaden, men i hastigheten hade ordern om detta inte gått fram till rätt instans. Missödet var att uppfatta som en följd av statsledningens sätt att bolla ansvaret för flyktingmottagningen mellan olika myndigheter när anstormningen plötsligt blev så oväntat våldsam.

När de många flyktingarna väl räddats i land och fått mat, varma kläder och nödortförlig inkvartering, så återstod problemen att börja ordna upp deras tillvaro på litet längre sikt. En första och viktig uppgift blev att registrera och hålla ordning på alla de människor som strömmat in i landet. Vid ankomsten hade de vuxna fått en ”inreseuppgift” med löpnummer. På blanketten, som var utställd ”för inresa till och uppehåll i riket i 14 dagar”, angavs namn, födelsedatum och födelseort, nationalitet och yrke eller titel. Den nedre delen av blanketten kunde avskiljas och fungerade då som ”nödfallsvisering”. Sina egna pass fick flyktingarna lämna ifrån sig.

²⁵² Föredrag av chefen för Statens utlänningskommission, Ernst Bexelius, vid Folkberedskapens representantkonferens, Socialdepartementet, Hemlig del, ”Handlingar rörande flyktingar 1944–1945”, Vol. 2, RA.

²⁵³ ST 28.9 1944.

Bild 19. Också i de mera permanenta lägren fick man leva under primitiva förhållanden. Foto i Eesti põgenikud Rootsis.

Nästa steg blev att flyktingen fick fylla i en ny blankett med ansökan om att få svenskt främlingspass. Blanketten var utställd av Statens utlänningskommission och förtryckt på svenska och estniska och uppgifterna var flera än på den enkla inreseuppgiften. Dessa blanketter skickades in till utlänningskommissionen som skulle skriva ut passen. Men här blev det sedan stopp. I slutet av september och början av oktober hade det inom loppet av ett par veckor kommit in mer än 36 000 flyktingar från Baltikum. De var utspridda över Gotland och stora delar av Ostkusten. På kommissionen arbetade ett 70-tal personer dag och natt med att skriva ut pass. Många tjänstemän blev sjuka av överansträngning och totalt uttröttade skrivmaskinsflickor föll i gråt av trötthet på nätterna.²⁵⁴

Den stora arbetsbelastningen ledde till att utbetalningarna för övertid hotade att spränga den budget som man just hade antagit. Samtidigt gjordes allt vad som var möjligt för att utöka personalen som under myndighetens första år växte från 194 till 460 personer. Det var mest fråga om kvinnliga tjänster och där var det svårt att rekrytera utbildad personal, eftersom många kvinnor under kriget fått gå in som ersättare för inkallade manliga tjänstemän.²⁵⁵ Utlänningskommissionen lade upp ett centralt register på de insamlade uppgifter som med kompletteringar från cheferna för flyktinglägren ute i landet småningom gav

²⁵⁴ ST 29.9 1944.

²⁵⁵ PM 28.6 1945, B 2:1, Sociala byrån, Statens utlänningskommission, RA.

myndigheterna ett grepp om situationen. Samtidigt lade Estniska Kommittén upp ett eget register över ester som anlämt till Sverige.²⁵⁶

Många flyktingar strömmade in i landet längs Ostkusten och ansvaret att föra dem vidare, först till genomgångsläger i Stockholm och därifrån vidare ut till karantänsläger runt om i landet, det ansvaret lades på länstrafikcheferna. För den centrala myndigheten i Stockholm blev det en ny och svår uppgift att skapa läger med någorlunda homogen sammansättning av flyktingpopulationen. Ett tålmodsprövande arbete krävdes för att söka återförening alla de familjer som splittrats under den kaotiska flykten. Många hade blivit skilda åt redan vid avfärden på grund av platsbrist eller på grund av den allmänna förvirring som uppstod i trängseln kring flyktbåtarna. Andra kom ifrån varandra vid urlastningen i Sverige, och på några håll hade man vid uppsamlingslägren inkvarterat män och kvinnor i olika byggnader. Den totala språkförbistringen gjorde det heller inte lätt att i en hast rätta till eventuella misstag. Esternas "lägeräldste" sökte på egen hand få till stånd ett informationsutbyte för att kunna återsamla splittrade familjer. En sista utväg för flyktingarna var att söka kontakt genom en annons i den estniska tidningen "Välis-Eesti" och i tidningslägren från november–december 1944 fylldes hela sidor med notiser, där man frågade efter nära anhöriga; de små annonserna lämnar ett gripande vittnesbörd om den ångest och den oro som hemsökte dessa människor.²⁵⁷

Det första flyktinglägret upprättades i Kummelnäs vid Nacka utanför Stockholm. Det kompletterades efter hand med flera annex, Vikingshill, Tynningö, och det kunde vid början av hösten 1944 ta emot omkring 800 personer. Men när flyktingströmmen från och med september månads ingång fortsatte att växa, så räckte detta inte långt. Det gällde att snabbt få tag på platser med stora utrymmen och man fastnade i första omgången för pensionat och turishotell, och inte minst för de många brunnsorter som just hade tömts på sina gäster, Tylösands turishotell vid Hallandskusten, pensionat Fagerudd, söder om Enköping, pensionat Grangårde i Dalarna, Källviksbrunn och Holsbybrunn i Småland, Medevi brunn i Östergötland. Det var större anläggningar, några med en kapacitet på upp till 350 gäster.²⁵⁸

Utrymningskommissionen hade inom varje län en inkvarteringsnämnd och på den lades nu ansvaret att skaffa fram logi och även att svara för den ekonomiska förvaltningen. Utbyggnaden gick i en rasande takt och i slutet av oktober månad räknade man med att det fanns omkring 150 läger som hörde hemma un-

²⁵⁶ Huvudregistret nu i F 1 ABC, "Centraldossier över utlänningar: balter"; Kanslibyrån, Statens utlänningskommission, RA. Det estniska registret förvaras i Estniska Kommitténs arkiv, Stockholm. Jüri-Karl Seim har påbörjat ett arbete att föra över materialet till en databas. Ett register över balter misstänkta för samröre med ockupationsmakten lades upp av Statens utlänningskommission, men det förstördes av Invandrarverket 1976.

²⁵⁷ Civilförsvarsstyrelsens skrivelse 2.11 1944, E 2:28, SUK, RA; Lista från lägeräldsten, H. Tiek, Vetlanda, Holsbybrunns lägerarkiv, Vol. 4, SUK, RA; Välis-Eesti 1944.

²⁵⁸ Kummelnäs med Vikingshill, Listor över flyktingar som skickats till andra läger, Vol.1, Andra världskrigets lägerarkiv, SUK, Ra.

der Civilförsvarsstyrelsen och 23 läger som låg kvar under Utlänningskommissionen. Många läger måste av olika skäl utrymmas och flyttas vilket gör att i de listor som gjordes upp över lägren kan man återfinna 214 läger under Civilförsvarsstyrelsen och 55 under Utlänningskommissionen.²⁵⁹ Troligen har det funnits ytterligare ett antal mer eller mindre tillfälliga förläggningar som inte kommit med i listorna.

En sammanställning av antalet flyktingar i Civilförsvarsstyrelsens läger på riksnivå ger en antydning om hur man sökte dirigera de stora flyktingströmmarna inom landet. De flesta anlände till Gotland och till Stockholms skärgård och norra Roslagskusten. Situationen var särskilt prekär på Gotland där möjligheterna att inkvartera och försörja så många personer var begränsade. Efter stora insatser lyckades man före utgången av oktober månad helt utrymma ön, detta trots det akuta hotet från de ryska ubåtar som åter opererade i Östersjön. En annan koncentration av flyktingar fanns i huvudstaden som i sina centrala delar hade över 3 000 baltiska flyktingar förlagda i provisoriskt tänkta övergångsläger. Karantänstiden hade man tvingats förlänga och de trångbodda människorna utsattes genom smitta för olika luftvägsinfektioner och magbesvär. Trängseln inverkade också menligt på trivseln och det hade förekommit flera rymningar. Överståthållaren Torsten Nothin vände sig i en skrivelse till Statens utlänningskommission med en begäran att lägren i huvudstaden skulle tömmas snarast möjligt. Han översände samtidigt ett personligt handbrev i saken till socialminister Gustav Möller.²⁶⁰ Även här lyckades myndigheterna genomföra en omflyttning så att vid årsskiftet nästan alla flyktingar hade förflyttats till andra delar av landet. Men då hade man redan kommit till det stadium då de flesta lägren skulle avvecklas för gott. I december 1944 stängdes minst 46 av Civilförvaltningens läger och i januari ytterligare 24.

En pådrivande faktor i detta sammanhang var de dryga kostnaderna för statsverket. När den baltiska flyktinginvasionen kulminerade i slutet av september 1944 begärde Statens utlänningskommission av regeringen ett extra anslag för årets sista kvartal på 865 000 kronor för driften av lägren och 3 300 000 kronor för uppehälle och yrkesutbildning.²⁶¹ Statsrådet Gustav Möller blev naturligtvis rädd för att kostnaderna för de många flyktinglägren skulle skena iväg. Vid landshövdingemötet i mitten av oktober yttrade han: ”Om vi skulle behöva behålla alla dessa flyktingar, som vi nu ha, under låt oss säga ett år utan att placera dem på arbetsmarknaden, skulle det säkert komma att kosta den svenska staten omkring 100 miljoner kronor.” Siffran var måhända tilltagen något i överkant, men uttalandet belyser den oro man måste ha känt inom rege-

²⁵⁹ Uppgift om läget i slutet av oktober i PM av Carl Chr. Schmidt 28.11 1944. Handlingar rörande flyktingar 1944–1945, Vol. 2, Socialdepartementet, Hemlig del, RA; Förteckningar över Utlänningskommissionens läger i D 3:1, Sociala byrån, SUK, RA; Förteckningar över Civilförsvarsstyrelsens läger i F VII:20-21, Civilförsvarsstyrelsen, KrA.

²⁶⁰ Torsten Nothin till socialminister Gustav Möller och till Statens utlänningskommission 21.10 1944, Handlingar rörande flyktingar 1944–1945, Vol. 2, Socialdepartementet, Hemlig del, RA.

²⁶¹ Protokoll 27.9 1944, A 1, Kanslibyrån, SUK, RA.

Antalet baltiska och finska flyktingar i läger i Sverige 1944–1945 enligt sammanställningar i Civilförsvarsstyrelsen

	25.9	3.10	10.10	16.10	14.11	11.12	12.1	16.2
Stockholms stad	1244	2770	3499	3270	2651	980	179	0
Stockholms län	2340	4397	4237	4477	3335	2069	1127	568
Uppsala län	179	247	376	811	1191	1216	251	33
Södermanlands län	0	0	0	0	804	850	218	0
Östergötlands län	182	0	880	1180	2005	1254	1424	1024
Jönköpings län	141	0	0	416	396	99	0	0
Kronobergs län	0	0	0	0	806	464	52	154
Kalmar län	196	440	1130	2030	2465	2090	616	6
Gotlands län	1900	3117	2637	3247	0	0	0	0
Blekinge län	0	0	0	172	0	0	0	0
Älvsborgs län	0	0	0	55	65	65	47	46
Örebro län	0	0	0	0	0	779	333	75
Västmanlands län	0	0	0	0	0	0	590	43
Gävleborgs län	0	1124	1126	2032	2275	1806	1513	540
Västernorrlands län	0	1418	1426	1438	1122	784	218	64
Västerbottens län	0	0	229	255	437	276	253	229
Norrbottnens län	0	0	0	0	13	0	0	0
SUMMA	6182	13513	15540	19383	17565	12732	6821	2782

Källa: En serie redovisningar i F VII : 21, Civilförsvarsstyrelsens arkiv, KrA.

Den första bär titeln "Antal flyktingar pr 25/9 1944 (kl. 12.00). Enligt uppgift från utlänningskommissionen". Uppgifterna från oktober rubriceras "Nyanlända baltiska flyktingar i förläggning". Vid siffrorna för 10.10 är tillskrivet för hand: "I detta har ej inräknats de som kommo in innan utrymningskommissionen [från 1.10 ingående i civilförsvarsstyrelsen] övertog mottagandet av flyktingarna. [Detta skedde fr.o.m. 25.9 1944.] Hela antalet c:a 19.500."

Från november rubriceras redovisningarna "Sammanfattning över förläggningar för finska och baltiska flyktingar". Förläggningarna under statens utlänningskommission räknas inte in här och det är svårt att få en bild av lägerorganisationens storlek beroende på dels att utlänningskommissionen tydligen inte hade tid att föra egen översiktlig statistik, dels att många läger flyttades över mellan utlänningskommissionen och civilförsvarsstyrelsen. Siffrorna, särskilt för de första veckorna, måste läsas med urskiljning. Sammantagna ger de emellertid en föreställning om hur flyktingmottagningen var regionalt uppbyggd.

ringen inför de krav som den stora flyktingvågen nu ställde på rikets resurser.²⁶²

För de använda hotellen och brunnsorterna hade myndigheterna kommit överens om ett inackorderingspris som normalt låg på 5 kronor för vuxen (då räknat 3.50 för mat och 1.50 för logi) och på 2.50 till 3 kronor för barn. På något ställe kunde priset stiga till 5.75 för vuxen och 3.75 för barn. Flyktingar som hjälpte till med administrationen kunde få mellan 75 och 150 kronor i månaden. För handräckning i köket och andra tillfälliga arbeten gavs ingen betalning. Verksamheten blev föremål för en noggrann kontroll genom kringresande revisorer som besökte ett antal läger och de kunde konstatera att det föreföll, som om i några fall förläggningssinnehavarna gjorde goda förtjänster.²⁶³ Detta med tanke på att det inte rädde säsong och att lokaliteterna vid denna tid vanligen stod tomma eller hade endast svag beläggning.

På varje förläggning skulle det finnas en chef som, för Utlänningskommis-

²⁶² Protokoll 12–13.10 1944, Landshövdingemötet 1944, Socialdepartementet, Hemlig del, RA.

²⁶³ PM angående revision 21.2 1945. E 6:2, SUK, Hemlig del, RA.

sionens läger, utsågs av dess styrelse, medan cheferna i Utrymningskommissionens/Civilförsvarsstyrelsens läger kunde utses av de kommunala inkvarteringsnämnderna, som dock rekommenderades att söka personal inom Röda korset och lottarörelsen. Bland lägercheferna finner man annars många poliser och reservofficerare. De hade en krävande uppgift framför sig. De skulle företräda myndigheten inom lägret och leda all verksamhet där med ansvar för personal och flyktingar. Den tyngsta uppgiften var måhända att föra registren över flyktingarna. Vid ankomsten skulle de antecknas i lägrets liggare med ett stort antal uppgifter och när de lämnade lägret skulle föreståndaren föra in uppgifter om vart flyktingarna avreste: arbetsgivarens namn och adress liksom polisdistrikt och län. Föreståndaren hade också ansvaret för alla permissioner med skyldighet att anmäla var och en som inom föreskrivna 24 timmar inte hade återvänt till lägret. Anmälningar skulle också göras om rymningar, tredska och olydnad. När flyktingarna skulle förses med främlingspass, sändes dessa pass ut till föreståndaren som skulle göra upp särskilda listor över dem och han skulle dessutom se till att de till dess flyktingen lämnade lägret, förvarades i låst kassaskåp. Varje förändring i beläggningen på lägret skulle omgående rapporteras in till den centrala myndigheten.²⁶⁴

För sitt arbete tillerkändes föreståndaren 10 kronor per dag förutom fritt vivre. Vidare fanns en köksföreståndare som fick 6 kronor och eventuellt ytterligare medhjälpare som kunde få mellan 3 och 5 kronor. Tanken var dock att arbetet huvudsakligen skulle utföras av flyktingarna själva och bland dem skulle därför utses en "lägeräldste" med uppgift att fördela arbetet mellan flyktingarna.²⁶⁵

En viktig del i lägerarbetet var den fortlöpande hälsokontrollen. Ytterst vilade ansvaret på Medicinalstyrelsen, men den uppdrog åt provinsialläkarna att se till att sjukvården ordnades i alla läger. Man lade också ned mycket arbete på att finna kompetenta läkare bland flyktingarna och få dem i arbete med sjukvården ute i lägren. Provinsialläkarna skulle se till att det kom in rapporter om hälsoläget helst varje lördag. I dessa rapporter påtalades bristen på vinterbonade bostäder och detta blev ytterligare en pådrivande faktor i arbetet på att så snart som möjligt avveckla lägren. Många av flyktingarna hade varit i dålig kondition när de kom till Sverige, och det var många bland dem som måste skickas till sjukhus, något som ställde till svåra problem, särskilt när mödrar måste lämna sina barn ensamma kvar i lägret, medan de själva togs in på sjukhus. Ett ambitiöst program att hålla en kost med mycket grönsaker gick inte att fullfölja, så grönsakerna fick till en del ersättas av fiskleverolja, något som inte uppskattades bland de yngre årgångarna. Läkemedelskostnaderna vid lägren blev höga och man tvingades till restriktioner, bland annat kunde man inte fortsätta den utdelning av C-vitaminer som man börjat med under hösten.

²⁶⁴ Instruktion för föreståndare med bilaga 1.12 1944, Sociala byrån, B 1:1, SUK, RA.

²⁶⁵ Statens utrymningskommission, Anvisningar angående omhändertagande av vissa finska och baltiska flyktingar, N:o B 1, 29.9 1944, Kanslibyrån E 2:28, SUK, RA.

Bild 20. För lägercheferna ville dygnets timmar inte räcka till för att hjälpa alla flyktingarna tillrätta. Foto: Bengt Göran Holmert.

Det var naturligtvis inte alldeles lätt att under lång tid hålla så många människor med mat. Svenskarna själva hade fått lära sig att leva med ransoneringskort och betydligt sänkt levnadsstandard. Men på något sätt klarade man av de tusentals nya munnar som skulle mättas i lägren. På brunnsorterna och vid de stora hotellen, där klarade man av mathållningen på egen hand inom den givna ekonomiska ramen. För de mindre lägren runt om i landet utarbetade man i Stockholm veckomatsedlar med förslag på vad som lämpligen kunde serveras. Det hela tycks i stort sett ha fungerat väl. Vid mitten av februari 1945 inspekterades åtta av utlänningskommissionens läger och mathållningen godkändes utan anmärkningar. I Skälderviken hade flyktingarna klagat på maten, som inspektörerna då provvat utan att finna några fel. Det visade sig att ett par personer, lagda för kverulans, hade fått de andra med sig i sina klagomål. När den huvudsakliga källan till missnöje blivit förflyttad till ett annat läger, återställdes lugnet.²⁶⁶ Såväl vid inspektionen som vid andra tillfällen förklarade flyktingarna att de var nöjda med maten vilket inte hindrade att de sinsemellan hade en del att säga om svensk kokkonst. Svenskarna hade en benägenhet att söta maten, isynnerhet brödet, något som esterna hjärtligen avskydde, vana som de var vid osötat bröd och surkål.

Lägren blev en värld i sig, en bit av Estland omgärdad av karantänsstängsel och föremål för de svenska myndigheternas omsorger – och övervakning. Min svärmor som befann sig på flyktinglägret i Holsbybrunn i Småland, brevväxlade regelbundet med sin man som fått arbete vid lantbrukshögskolan i Uppsala. Brevet ger en levande bild av de vardagens bekymmer som fyllde mycket av tiden och de speglar också flyktingarnas tankar och stämningen i lägren. Min

²⁶⁶ PM 21.2 1945, SUK, Hemlig del, E 6:2, RA.

svärmor skrev att hon kände sig mera fri i Sverige än i Estland under tyskt och ryskt välde, men samtidigt kände hon sig mindervärdig för sin dåliga svenska.

Lägren kom att få en social funktion som en övergångsstation på vägen in i det svenska samhället. I lägret kunde man tala sitt eget språk och man var omgiven av landsmän med likartade erfarenheter och bekymmer. Det blev ett sätt att komma runt den svåra förlust man hade gjort den dag då man fick lämna släkt, vänner och allt vad man ägde. För många flyktingar kunde det också bli en hjälp att komma över de fruktansvärda upplevelserna under kriget och under flykten. Från svensk sida försökte man ge lägrens invånare lämpliga arbetsuppgifter och möjlighet till olika fritidsaktiviteter. De många estniska skådespelare som kommit över med de sista flyktbåtarna fick möjligheter att göra mycket uppskattade turnéer till några av lägren. Och där arrangerade man också på egen hand underhållning med de talanger som lokalt stod till buds. Vid Holsbybrunn i Småland, som jag råkar känna bäst till, firade man jul och sjöng ”Räven raskar över isen” översatt till estniska och barnen fick julklappar från Röda korset.

Det uppstod en viss oro bland esterna när de såg hur några litauer lyckades ordna en fest på sin nationaldag. Nu blev det en prestigefråga att på ett värdigt sätt fira den estniska nationaldagen den 24 februari. Till all lycka avlöpte det väl med sång och musik, tal och deklamation så som den givna ritualen fordrade. Från Holsbybrunn finns också bevarat en dikt som handlar om livet i lägret. Ett manuskript är skrivet med blyertspenna på tunt toalettpapper. Ett annat är skrivet med maskin på ett stycke utklippt brunt omslagspapper.²⁶⁷ Dikten ger oss en möjlighet att komma invånarna närmare inpå livet och därför vågar jag mig på ett halsbrytande försök att överföra några strofer till svenska.

Krönika nr 1

Sverige, landet fyllt av berg och dalar
 Ta-de-ri-de-raaa ...
 Inga bruna björnar där som travar
 Ta-de-ri-de-raaa...
 Kavla ärmen upp en bit
 Sätt igång, nu blir det slit,
 Flyktinglägret ligger där,
 Holsbybrunn det skyltat är.
 Landberg styr med handen knuten,
 Dit oss för den svenske snuten.
 Maten är på svenskars vis,
 Soppa gjord på hö och ris
 Bitar utav bröd ett dussin
 och så späck ihop med russin.
 Eriksson vaktar oss vid maten
 Många vågar knappast röra faten.
 Lägeräldste, det blev Jaas
 Som nu är vår stränge bas.

²⁶⁷ Hos Tiiu Andræ, Uppsala.

Vi får slita natt och dag
 Det finns jobb av alla slag,
 Ser du Jaas när han går på
 Stick och göm dig i en vrå.
 Knystar du det minsta knök
 Straffas du till tjänst i kök
 Lägerdoktorn ligger i
 Säger vi har difteri.
 Bleve sjukän än så svår ...
 Ingen karantän i år!!!
 Rågo pinar oss med sång
 Gnisslar med fioln nån gång.
 Dans på lägerplatsen är man mot, men
 Bort i backen kan du vricka foten.
 Svenska flickor kommer dit,
 Vill dra pojkar ut till skogs en bit.

Humorn var ett sätt att överleva, och den kunde behövas inför den osäkra framtiden som väntade. Frågorna var nämligen många. Hur skulle man få en bostad och pengar till hyran? Varifrån skulle man få möbler, sängkläder, porslin och köksutrustning? Jo, den svenska förvaltningen hade förutsett även detta. Alla fick en primitiv första grundutrustning med bord, pallar, sängar, grytor och porslin. Men detta var ingalunda gratis. Utläggen fördes noggrant upp på flyktingarnas registerkort, och de fick betala av alltihop på den fattiga lilla lön de småningom kunde få, när de väl kommit ut på arbetsmarknaden.

För många flyktingar blev lägren en tillflykt. Där mötte de människor med samma språk och de hade säkrat mat och husrum för den närmaste tiden. Detta ledde till att en del inte ville lämna lägren utan höll sig kvar i det längsta, ja det fanns sådana som återvände från de arbeten som de fått ute i samhället, arbeten som med hänsyn till deras bristande språkkunskaper och yrkesvana till en början gav en synnerligen blygsam lön som tvingade dem att leva på en standard som låg under den de vant sig vid i lägren.

Andra vantrivdes i lägren och hade svårt att acceptera sin ställning där. I ett läger var det några jurister som krävde skriftliga order för att fullgöra de uppgifter som ålades dem. De upplystes då om lägerförståndarens liksom lägeräldstens rätt och myndighet att beordra till arbete, order som skulle ovillkorligen åttlydas. Det fanns sådana som vägrade utföra ålagt arbete eller som på alla sätt försökte smita från arbetet. För dem öppnades särskilda interneringsläger. Detta var något som kommunisterna skickligt utnyttjade i sin propaganda, där de i några reportage framställde särskilt otrevliga officerare med blanka stövlar, med skräck för allt kroppsarbete och med odrägliga översittarfasoner.²⁶⁸

Den stora majoriteten var naturligtvis tålmodig och gjorde sitt bästa i de uppgifter som ålades dem. Men i längden blev det allt svårare att härda ut med

²⁶⁸ Ny Dag 21.11 1944, 13.2 1945.

Bild 21. Minst 14 dagar fick flyktingarna tillbringa bakom taggtråd i karantänslägren, detta med tanke på smittofaran. Bilden från Västervik hösten 1944. Foto i Bernard Kangro, Estland i Sverige.

lägervistelsen. Det största problemet var bristen på lämplig sysselsättning. Kortspel och supande kunde bli ett sätt att fördriva tiden och tristessen. Från svensk sida såg man problemen och oroade sig särskilt för ungdomarna och för de intellektuella som hade isolerats från sin invanda miljö. Möjligheterna att hjälpa dem inom ramen för en lägervistelse var dock begränsade och det främsta målet för flyktingpolitiken blev därför att så snabbt som möjligt avveckla lägren och på våren 1945 hade de allra flesta estniska flyktingarna kommit ut i det svenska samhället och nu blev det en sak för Skolöverstyrelsen och för Statens arbetsmarknadskommission att svara för deras anpassning till det nya landet.

Ur kapitel 9 "Anpassningen"

153

nadskommission som fick ta över mycket av ansvaret för flyktingarna. Många av dem var i arbetsför ålder och mot slutet av 1944 räknade man från svensk sida med att inom kort ha 80 % av dem i arbete. Det saknades arbetskraft inom textil- och metallindustrin, och skogsbruket ropade på arbetskraft.

Arbetsmarknadskommissionen satsade stort och satte upp förmedlingar för flyktingarna på ett 40-tal ställen i landet, de flesta i flyktingläger. Genomförandet lades på länsarbetsnämnderna som fick uppdraget inte bara att skaffa fram arbeten utan också bostäder; det senare var nog betydligt svårare. Problemet med balterna var att de, i motsats till flyktingarna från de nordiska grannländerna, troligtvis skulle komma att stanna i Sverige för längre tid och de arbeten de anvisades måste de därför kunna behålla. Samtidigt var det viktigt att dessa anvisningar inte inkräktade på de många svenska män som låg ute i beredskap och som snart kunde väntas komma tillbaka till sina gamla arbetsplatser.

Under den första tiden fick många, även helt ovana, pröva på ett tungt kroppsarbete i skogen eller i jordbruket. Reaktionerna på detta uteblev inte. En okänd estnisk flykting skriver i december 1944 från Gimo:

Vi äro så utleda på de svenska skogarna och uppbragta över den svenska arbetsförmedlingen att vi kunna tända eld på skogen och fördriva personalen från arbetsförmedlingen. Större bedragare finns inte på denna jord än de som sitta i den svenska arbetsförmedlingen. Deras ord kan man aldrig lita på. Om någon vill skicka dig i skogsarbete så opponera dig.³⁴⁵

Nå, de flesta ester fann sig tålmodigt tillrätta i arbetslivet och de fick snart rykte om sig att vara duktiga och pålitliga arbetare. Därför var det ingen större svårighet att få de svenska arbetsgivarna intresserade av att anställa nykomlingarna.

De största problemen erbjöd de många intellektuella, som det var svårare att sätta i ett arbete som motsvarade deras kompetens. Den svenska regeringen hade uppenbarligen gått in i ett samarbete med amerikanarna där det gällde att hämta över en intellektuell elit undan ryssarna. Det visade sig nu att Sverige också var berett att i detta sammanhang ta på sig ett ganska stort ansvar. Man skrev till universitet, högskolor och till kulturmyndigheter av olika slag för att höra sig för om de kunde ta emot och placera extra arbetskraft. Man inrättade för detta ändamål ett antal tjänster som "arkivarbetare". Det fanns tidigare 386 sådana tjänster med svenskar som innehavare. Nu tillskapades ytterligare ett tusen tjänster för de många intellektuella bland flyktingarna och 696 av dessa fick estniska innehavare, och det var då tjänster där mer än hälften var inriktade mot forskning.³⁴⁶ Esterna blev ett markant inslag i den lärda miljön i Sverige under åren efter kriget. På universitetsbiblioteket i Uppsala var jag som ung forskare omgiven av en elit inom estnisk humaniora och samhällskunskap med namn

Agnes fick sådan tjänst på institutionen för slaviska språk vid Lunds Universitet

³⁴⁵ Öppnat och till svenska översatt brev, avsänt 5.12 1944 från en est i Gimo. Allmänna säkerhetstjänsten, F 8 EA, Vol 24, RA.

³⁴⁶ Promemorior och cirkulär från Statens arbetsmarknadskommission, Sociala byrån, E 3 A 1, SUK, RA.

Bilaga 1

Bilaga 1. Förteckning över Statens utlänningskommissionens utlänningsläger för baltiska flyktingar

Denna förteckning finns i fem upplagor, de tre första odaterade från 1944, de två sista daterade 1.1 1945 och 1.3 1945.

Lägren hörde ömsevis under utlänningskommissionen eller civilförsvarsstyrelsen, vilket angivits i lista två, här kolumn två. Med c markeras de läger som under denna period hörde under civilförsvarsstyrelsen.

		1944	1944	1944	1945	1945
		u.d.	u.d.	u.d.	1.1	1.3
Kummelnäs	Stockholms län	x	x	x	x	x
Bergshamra	Stockholms län	x	x	x		
Lerviks pensionat	Stockholms län					x
Sigtuna vandrarhem	Stockholms län		x		x	x
Tynningö	Stockholms län	x	x	x	x	x
Werméns pensionat	Stockholms län					x
Fagerudd	Uppsala län	x	x	x	x	x
Storvreta	Uppsala län		x		x	x
Ålberga gård	Södermanlands län		x		x	x
Ribbingelund	Södermanlands län					x
Medevi	Östergötlands län	x	c	x	x	x
Fiskeby	Östergötlands län					x
Söderköping	Östergötlands län		x			x
Vadstena	Östergötlands län		x		x	x
Götarps brunn	Jönköpings län	x	c	x	x	x
Holsby brunn	Jönköpings län	x	c	x	x	x
Hotell Brahe	Jönköpings län					x
Ribbagården Gränna	Jönköpings län					x
Turisthotellet Gränna	Jönköpings län					x
Sjöarp	Jönköpings län	x	x	x	x	x
Sunhultsbrunn	Jönköpings län					x
Visingsö	Jönköpings län		x			x
Förarp	Kronobergs län					x
Vislanda	Kronobergs län					x
Älmhult	Kronobergs län	x	x	x	x	x
Fredensborg	Kalmar län		x			x
Krönbadens pensionat	Kalmar län		c			x
Källviks brunn	Kalmar län	x	c	x	x	x
Oskarshamn	Kalmar län					x
Vennbjörka barnhem	Kalmar län					x
Båstad	Kristianstads län					x
Mälarhusen	Kristianstads län					x
Osby	Kristianstads län					x
Skälderviken	Kristianstads län					x
Tykamyr	Kristianstads län					x
Åsljunga missionshem	Kristianstads län					x
Örkelljunga	Kristianstads län					x
Frostavallen	Malmöhus län		x		x	x
Grand hotell, Mölle	Malmöhus län		x			x

		1944 u.d.	1944 u.d.	1944 u.d.	1945 1.1	1945 1.3
Örenäs	Malmöhus län		x			x
Tylösand	Hallands län	x	x	x	x	x
Stora Bråta	Göteborgs och Bohus län					x
Hemstanäs	Göteborgs och Bohus län					x
Härskogens friluftsgård	Älvsborgs län					x
Mullsjö	Skaraborgs län					x
Loka brunn	Örebro län		x			x
Baggå	Västmanlands län					x
Krampen	Västmanlands län					x
Olofsfors	Västmanlands län					x
Västerås vandrarhem	Västmanlands län		x		x	x
Abortjärn	Kopparbergs län					x
Grangårde	Kopparbergs län	x	x	x	x	x
Sätergården	Kopparbergs län		x			x
Vikarbyn	Kopparbergs län	x	x	x	x	x
Saltvik	Gävleborgs län			x		x

Källa: Förteckningar i D 3:1, Sociala byrån, Statens utlänningskommission, RA.

Bilaga 2. Civilförsvartsstyrelsens förläggningar för finska och baltiska flyktingar hösten 1944

<i>Kommun</i>	<i>Namn, ort</i>	<i>Län</i>	<i>Start- dag</i>	<i>Belägg- ning 12.11</i>	<i>Tömt den</i>
Sthlm	Bromma Kom. Flickskola	A		101	4.12
Sthlm	Eriksdals folkskola	A		334	21.12
Sthlm	Fagersjö	A		227	26.11
Sthlm	Fredhälls folkskola	A		87	26.11
Sthlm	Gustav Vasa folkskola	A		404	22.12
Sthlm	Gustav Vasa folksk. gymnast.	A		72	20.12
Sthlm	Johannes folkskola gymnast.	A		72	21.12
Sthlm	Katarina Realskola	A		87	4.2
Sthlm	Katarina södra folkskola	A		300	20.10
Sthlm	Kristinebergs flickhem	A		125	27.12
Sthlm	Kristinebergs folkskola	A		55	21.11
Sthlm	Norra Kom. Mellanskolan	A		150	13.12
Sthlm	Norra Real	A		100	6.12
Sthlm	Södra Latin	A		194	4.12
Sthlm	Vasa Realskola	A		185	1.12
Sthlm	Östermalms läroverk	A		158	4.12
Blidö	Furusund	B			28.10
Edebo	Lundås	B		85	
Entuna	Norrmalma	B	2.10	65	
Entuna	Uddeboö	B	12.10	55	
Entuna	Spillersboda	B			25.10
Entuna	Vämblinge	B	3.10	94	
Harg	Bergshamra	B			27.10
Harg	Folkets hus Hargshamn	B	15.10	210	5.12
Harg	Missionshuset Hargshamn	B	15.10	0	7.12
Häverö	Folkets hus Hallstavik	B	1.10	279	
Häverö	Missionshuset Hallstavik	B	1.10	0	
Häverö	Frälsningsarmén Hallstavik	B	1.10	0	
Häverö	Skolans gym	B	1.10	0	
Häverö	Tulka skola	B	2.10	61	
Häverö	Betelskap Häverödal	B	7.10	111	
Häverö	Luth missionsh	B	7.10	0	
Länna	Bergshamra	B			*
Länna	Hysingsvik	B	1.10	59	22.12
Roslags-Bro	Utål	B	5.10	65	
Rådmansö	Godtemp Gräddö	B	5.10	292	
Rådmansö	Missionsh Gräddö	B	5.10	0	15.12
Rådmansö	Pens. Skogshyddan	B	5.10	0	
Rådmansö	Pens. Sjögren Gräddö	B	5.10	0	

<i>Kommun</i>	<i>Namn, ort</i>	<i>Län</i>	<i>Start- dag</i>	<i>Belägg- ning 12.11</i>	<i>Tömt den</i>
Rådmansö	Sundby skol.koll.	B	5.10	0	
Rådmansö	Mil.baracker Gräddö	B	5.10	0	
Rådmansö	Församlingsh	B	15.10	87	
Rådmansö	Kungsgården	B	15.10	0	
Ununge	Skebo bruk Skolan	B	6.10	220	26.1
Ununge	Skebo bruk Missionsh	B	6.10	0	26.1
Ununge	Skebo bruk Berga säteri	B	6.10	0	26.1
Forsmark	Johannisfors Folkets hus	B	19.10	194	
Forsmark	Johannisfors Landegrens annex	B	19.10	0	
Forsmark	Johannisfors Skolan	B	19.10	0	
Forsmark	Johannisfors Affären	B	19.10	0	
Vätö	Björkhövda Koloni	B	1.11	64	
Ekerö	Skytteholm	B	30.9	118	
Saltsjöbaden	Grand Restaurant	B	29.9	349	28.11
Södertälje	Bibelinst	B	14.10	72	
Södertälje	Rosenborgsskolan	B	11.10	371	1.12
Lidingö	Käppala	B	11.10	95	14.12
Lidingö	Tysta skolan	B	12.10	162	
Danderyd	Enebybergs gård	B	11.10	65	
Fresta	Tomta vilohem	B	15.10	57	
Frösunda	Stolp-Ekeby	B	23.10	57	
Markim	Församlingshuset	B	24.10	48	
Skäfthammar	Gimo Folkets hus	C	29.9	200	23.12
Skäfthammar	Gimo Filadelfia	C	29.9	0	
Skäfthammar	Gimo Samlingslokal	C	29.9	0	
Tegelsmora	Örbyhus Goodtemplarlokalen	C	2.10	206	
Tegelsmora	Örbyhus Baptistkapellet	C	2.10	0	
Tegelsmora	Örbyhus Filadelfia	C	2.10	0	
Tegelsmora	Örbyhus Missionshuset	C	2.10	0	
Vendel	Karby Filadelfia	C	11.10	203	
Vendel	Karby Goodtemplokal	C	11.10	0	
Vendel	Karby Hembygdsgård	C	11.10	0	
Vendel	Karby Missionshus	C	11.10	0	
Ärentuna	Storvreta Missionshus	C	17.10	139	
Ärentuna	Storvreta Baptistkapell	C	17.10	0	
Ärentuna	Storvreta Goodtemplarlokal	C	17.10	0	
Enköping	Blåbandsparken	C	23.10	198	27.1
Enköping	Borgmästarvillan	C	23.10	0	27.1
Enköping	Marketenteriet	C	23.10	0	27.1
Enköping	Missionshyddan	C	23.10	0	
Enköping	Tennishallen	C	23.10	0	27.1
Villberga	Grillby hotell	C	27.10	54	27.1
Villberga	Goodtemplarlokal	C	27.10	0	
Villberga	Betelkapellet	C	27.10	0	27.1
Film	Folkets hus	C	6.10	95	
Film	Disponentbostaden	C	6.10	45	
Film	Ungkarlshotellet	C	6.10	51	
Flen	Flen	D	22.10	334	
Mellösa	Hälleforsnäs	D	25.10	87	6.12
Sköldinge	Sköldinge	D			26.1

<i>Kommun</i>	<i>Namn, ort</i>	<i>Län</i>	<i>Start- dag</i>	<i>Belägg- ning 12.11</i>	<i>Tömt den</i>
Sköldinge	Valla	D			26.1
Trosa	Folkets hus	D			25.11
Trosa	Församlingshemmet	D			25.11
Trosa	Frälsningsarmén	D			25.11
V. Vingåker	V. Vingåker	D	25.10	383	15.12
Åtvid	Folkskolan	E	8.10	105	
Kisa	Stjärneboskolan	E	12.10	201	
Finspång	Majorsvillan	E	20.10	199	
Regna	Betel	E	20.10	25	
Regna	Björke missionshus	E	20.10	28	
Regna	Solhem 1	E	20.20	46	
Söderköping	Brunnens villa	E	5.10	205	
Söderköping	Samrealskolan gymnastiksal	E	5.10	0	
Valdemarsvik	Läderfabriken	E	5.10	182	
Norrköping	Lindö folkskola	E	5.10	218	
Norrköping	Strandborgen	E	5.10	80	
Norrköping	Svärtinge	E	5.10	146	
Norrköping	Linghallen	E	19.10	193	
Norrköping	Kom mellansk gymnastikhall	E	19.10	149	
Norrköping	G:a gymnastikhallen	E	19.10	98	
Norrköping	Åby pensionat, bacillbärare	E			
Kvillinge	Graversfors Stens skola	E	20.10	130	
Kvillinge	Graversfors Vita Bandet	E	20.10	0	
Västra Ny	Medevi brunn	E			*
Åseda	Holsby brunn	F			*
Åsenhöga	Götarps brunn	F			*
Mariannelund	Folkskolan	F	11.10	135	
Vetlanda	Folkskolan	F	18.10	261	1.12
Nottebäck	Norrhult Folkets hus	G	18.10	199	15.12
Granhult	Norrhult Filadelfia	G	18.10	0	15.12
Granhult	Norrhult Missionshuset	G	18.10	0	15.12
Dädesjö	Ramnåsa Folkskolan	G	19.10	53	15.12
Åseda	Kommunalhuset	G	19.10	100	15.12
Lessebo	Folkets hus	G	24.10	154	15.12
Lessebo	Salem	G	24.10	0	15.12
Lessebo	Skolköket	G	24.10	0	
Tingsryd	Mårdslycke Bygdegård	G	3.11	100	
Tingsryd	Mårdsslätt Kolloni	G	3.11	0	
Lenhovda	Sävsjöström Disponentvillan	G	3.11	150	15.12
Sjösås	Mästreda Madkrokens pens.	G	3.11	50	15.12
Gamleby	Folkhögskolan	H	4.10	133	22.11
Hallingeberg	Ankarsrum Nya skolan	H	6.10	286	18.12
Hallingeberg	Ankarsrum Metodistkyrkan	H	6.10	0	30.11
Hallingeberg	Ankarsrum Folkets hus	H	6.10	0	30.11
Hallingeberg	Ankarsrum Goodtemplarlokalen	H	6.10	0	18.12
Västra Ed	Vråka skola	H	4.10	274	
Västra Ed	Luth missionshuset	H	4.10	0	
Västra Ed	Elim	H	4.10	0	
Västra Ed	Metodistkapellet	H	4.10	0	2.12
Locknevi	Locknevi säteri	H	5.10	51	26.1

<i>Kommun</i>	<i>Namn, ort</i>	<i>Län</i>	<i>Start- dag</i>	<i>Belägg- ning 12.11</i>	<i>Tömt den</i>
Blackstad	Lokalen	H	6.10	100	12.12
Lofta	Åkerholms slott	H		118	26.1
Vimmerby	Folkskolan	H	2.10	264	18.12
Hultsfred	Högre folkskolan	H	8.10	211	4.12
Lönneberga	Silverdalens nya skola	H	11.10	145	
Högsby	Lantmannaskola	H	12.10	78	4.12
Högsby	Villa Järnvägsgatan 6	H	12.10	22	4.12
Åby	Folkskolan	H	20.10	100	5.12
Ålem	Sandbäckshults skola	H	20.10	103	
Ålem	Skytteanska skolan	H	20.10	100	
Borgholm	Hotell Borgholm	H	13.10	28	
Nybro	Badanstalten	H	24.10	151	26.1
Emmaboda	Folkets hus	H	26.10	100	26.1
Vissefjärda	S:a Kyrkeby	H	26.10	99	
Ljungby	Harby skola	H	26.10	102	
Loftahammar	Källviks brunn	H			*
Ronneby	Ronneby brunn	K			*
Lerum	Härskogen	P		0	*
Västervåla	Västervåla	U	25.10	100	
Norberg	Norberg	U	26.10	100	
Ryttern	Mellansundets restaurang	U	28.10	174	8.12
Kungsör	Kungsör	U	31.10	112	
Bro och Malma	Kolsva	U	2.11	64	
Gävle	Borgarskolans gymnastiksal	X	24.9	241	
Gävle	Folkskolans gymnastiksal	X	28.9	103	
Gävle	Strömdalens restaurang	X	20.9	164	
Gävle	Fattigvården (sjukf)	X		4	
Sandviken	Valhalla	X	4.10	155	
Sandviken	Brukets gymnastiksal	X	4.10	120	
Sandviken	Högbo	X	15.10	76	
Sandviken	Öjargården	X	25.10	74	
Valbo	Hagaströms semi. Wockats minne	X	3.10	339	
Söderhamn	Humlegårdensskol	X	24.9	47	
Söderhamn	Folkskolan A o. B	X	29.9	90	
Söderhamn	Stugsunds gamla sk	X	29.9	96	
Söderhamn	Stugsunds Café Savoy	X	25.9	0	
Söderhamn	Stugsunds värdshus	X	26.10	191	
Söderhamn	Stugsund Brolins villa	X	27.10	155	
Ockelbo	Kamrer Svenssons bostad	X	21.10	44	
Ockelbo	Mo missionshus	X	21.10	63	22.1
Ockelbo	Baptistkapellet	X	22.10	53	22.1
Ockelbo	Vansbro skola	X	22.10	30	
Ockelbo	Bygdegården	X	22.10	18	
Ockelbo	Goodtemplarhuset	X	22.10	18	22.1
Idenor	Saltvik			0	
Idenor	Nätvik	X	13.11	184	
Rogsta	Ingsta Blå band	X	13.11	10	
Härnösand	KFUM	Y	22.10	7	
Härnösand	Flickskolan	Y	5.10	33	
Härnösand	Engelska frälsningsarmén	Y	24.9	26	12.12

<i>Kommun</i>	<i>Namn, ort</i>	<i>Län</i>	<i>Start- dag</i>	<i>Belägg- ning 12.11</i>	<i>Tömt den</i>
Härnösand	Läroverket	Y	24.9	37	
Härnösand	Folkets park	Y	24.9	118	
Härnösand	Församlingshemmet	Y	24.9	27	
Härnösand	Svenska frälsningsarmén	Y	29.9	12	
Härnösand	Betania	Y	24.9	34	
Örnsköldsvik	Folkets park	Y	27.9	182	
Örnsköldsvik	Lutherska kapellet	Y	20.9	74	12.12
Örnsköldsvik	Gamla mejeriet	Y	28.9	147	12.12
Örnsköldsvik	Immanuelskyrkan	Y	28.9	70	12.12
Örnsköldsvik	Elimkapellet	Y	29.9	73	
Örnsköldsvik	Församlingshuset	Y	20.9	70	
Örnsköldsvik	Svenska frälsningsarmén	Y	9.10	29	
Örnsköldsvik	Scoutkulan	Y	6.10	8	
Örnsköldsvik	Samlingsl Hörnet	Y	20.9	125	26.1
Arnäs	Näs bönhus	Y	26.10	14	26.1
Sundsvall	Logen Lyckan	Y	14.10	36	
Umeå	Missionskyrkan	AC	1.10	437	
Umeå	Ordenshuset	AC	1.10	0	
Umeå	Folketshus	AC	1.10	0	
Umeå	Sionskyrkan	AC	1.10	0	
Umeå	Nya folkskolan	AC	1.10	0	
Umeå	Karstenska gården	AC	1.10	0	
Piteå	Piteå	BD	27.9	13	20.11

* Överfördes 26.9 till Utrymningskommissionen/Civilförsvarsstyrelsen och återgick sedan 27.10 till Statens utlänningskommission.

Källa: Förteckningar över läger i F VII, Vol. 18, 20 och 21, Kanslibyrån, Flyktingärenden, Civilförsvarsstyrelsens arkiv, KrA.

Bilaga 3. Estnisk invandring och utvandring 1943–1954

<i>År</i>	<i>Invandring</i>	<i>Utvandring till</i>	
		<i>Sovjetestland</i>	<i>USA och Canada</i>
1943	380	2	
1944	3 703	–	
1945	10 392	18	
1946	9 453	2	
1947	3 418	5	
1948	687	12	–
1949	195	13	2 078
1950	77	4	1 405
1951			3 326
1952			299

Källa: SOS. Befolkningsrörelsen 1943–1954.